

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра соціальної роботи

ФІЛЮК Іван Іванович

**Соціально-психологічний зміст роботи соціального працівника
із асоціально спрямованими сім'ями**

Спеціальність: 7.13010201 – Соціальна робота
спеціалізація – Соціальна робота

Виконав студент групи СРсз-51
І.І. Філюк

Науковий керівник:
доцент, к. психол. н., **Ребуха Л.З.**

Дипломну допущено до захисту:

„_____” _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ **А.В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ – 2013

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра соціальної роботи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до дипломної роботи
освітньо-кваліфікаційний рівень „спеціаліст”

на тему

Соціально-психологічний зміст роботи соціального працівника
із асоціально спрямованими сім'ями

Виконав студент групи СРсз-51
Спеціальність 7.13010201 – Соціальна робота
спеціалізація – Соціальна робота
ФІЛЮК Іван Іванович

Керівник:

доцент, к. психол. н., **Ребуха Л.З.**

Рецензент:

ТЕРНОПІЛЬ – 2013

АНОТАЦІЯ

Філюк Іван Іванович. Соціально-психологічний зміст роботи соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста за спеціальністю 7.13010201 – „Соціальна робота”. – Тернопільський національний економічний університет. – 2013.

У дипломній роботі проаналізовано вітчизняну та зарубіжну наукову літературу з досліджуваної проблеми, обґрунтовано законодавче забезпечення змісту діяльності соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями, висвітлено сучасний стан, види та форми соціально-психологічної роботи з неблагополучною сім'єю.

Розроблено та експериментально апробовано програму соціально-психологічного супроводу неблагополучної сім'ї.

Ключові слова: соціальний працівник, асоціально спрямована сім'я, неблагополучна сім'я, зміст, види та форми роботи з асоціальною сім'єю.

ANNOTATION

Filiuk Ivan Ivanovych. Socio-psychological meaning of a social worker with antisocial aimed families. – The Manuscript.

Research on obtaining the educational and qualificational level of master's degree on speciality 7.13010201 „Social work”. – Ternopil National Economical University. – 2013.

The domestic and foreign scientific literature on the studied problems are analyzed, legal content of a social worker with antisocial aimed families is adjusted the current status, the types and forms of socio-psychological work with dysfunctional families are highlighted in the research work.

Program of social and psychological support for dysfunctional families are developed and experimentally tested.

Keywords: social worker, antisocial aimed family, dysfunctional family, content, types and forms of work with antisocial family.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ I. Соціально-психологічна робота соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями як актуальна проблема

- 1.1. Теоретичні основи соціально-психологічної роботи з неблагополучними сім'ями
- 1.2. Законодавче забезпечення соціально-психологічної роботи з асоціально спрямованими сім'ями
- 1.3. Види та сучасний стан діяльності соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями

РОЗДІЛ II. Шляхи вдосконалення соціально-психологічної роботи соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями

- 2.1. Організація соціально-психологічної діяльності з неблагополучними сім'ями
- 2.2. Особливості роботи соціального працівника з різними типами сімей
- 2.3. Аналіз результатів експериментального дослідження

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. Соціально-психологічна робота соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями як актуальна проблема	9
1.1. Теоретичні основи соціально-психологічної роботи з неблагополучними сім'ями.....	9
1.2. Законодавче забезпечення соціально-психологічної роботи з асоціально спрямованими сім'ями.....	27
1.3. Види та сучасний стан діяльності соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями.....	34
РОЗДІЛ II. Шляхи вдосконалення соціально-психологічної роботи соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями.....	48
2.1. Організація соціально-психологічної діяльності з неблагополучними сім'ями.....	48
2.2. Особливості роботи соціального працівника з різними типами сімей.....	58
2.3. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	68
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

В сучасних умовах інтенсивної розбудови Української незалежної держави особливого значення набуває проблема соціально-психологічної роботи соціального працівника із сім'єю взагалі та асоціальною сім'єю зокрема.

Асоціальна сім'я — проблема актуальна для українського суспільства. Вона вимагає свого розв'язання, оскільки сім'я — найперший фактор соціалізації дитини, від неї залежить, яким буде наше майбутнє, наше суспільство. Сім'ю визнано у міжнародному співтоваристві найкращою умовою для виживання, захисту і розвитку дітей, основним осередком суспільства, природним середовищем для людини. Тому, зусилля держави, громадськості повинні бути спрямовані на благополуччя і добробут сім'ї, створення умов для захисту її прав у суспільстві, прав її членів у самій родині. Тільки тоді сім'я буде здатна до саморозвитку, а її члени — до самореалізації. Все це зумовлює необхідність державної сімейної політики в Україні, спрямованої на укріплення соціального інституту сім'ї, де особливим напрямком її реалізації є соціально-психологічна робота з сім'єю, яка враховує особливості сім'ї, як соціальної системи, первинного колективу, особливої малої соціальної групи. Разом з тим сьогодні є нагальною потребою не тільки соціальна підтримка сім'ї, яка має певні проблеми в життєдіяльності, але й особлива робота з неблагополучними сім'ями, які мають більш серйозні проблеми, де систематично порушуються права людини, членів сім'ї у родині. Такими сім'ями традиційно займаються силові структури, права людини охороняються законом, але покарання — не єдиний шлях роботи з ними. Головне — це зберегти цілісність сім'ї, її родинні почуття, зв'язки, доброзичливі взаємини. Саме тут повинна здійснюватися тривала соціально-психологічна робота, спрямована на перевиховання її членів сім'ї.

Проблеми асоціальних сімей досліджувалися в працях І. М. Трубавіної, Ю. Н. Кутюткіна, Г. С. Сухоборського, В. С. Торохтія, Г. О. Мезенцевої, С. М. Сліпак, О. І. Пономаревської, Є. Б. Левченка, І. Н. Пінчука.

Актуальність проблеми на загальнодержавному та суспільному рівнях зумовила вибір теми дипломної роботи „**Соціально-психологічний зміст роботи соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями**”.

Об'єкт дослідження – асоціальна сім'я як об'єкт соціально-психологічної діяльності соціального працівника.

Предмет дослідження – шляхи вдосконалення соціально-психологічного змісту роботи соціального працівника із неблагополучною асоціальною сім'єю.

Мета дослідження – науково обґрунтувати соціально-психологічний зміст роботи соціального працівника із асоціальною сім'єю, розробити і експериментально перевірити програму соціального супроводу такої сім'ї.

Відповідно до предмета і мети визначені наступні **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати наукову соціально-психологічну літературу з проблеми.
2. Обґрунтувати законодавче забезпечення щодо соціально-психологічної роботи з асоціальною сім'єю.
3. Висвітлити сучасний стан та види соціально-психологічної роботи з неблагополучною сім'єю.
4. Визначити зміст і форми роботи соціального працівника з асоціальною сім'єю.
5. Розробити та експериментально апробувати програму соціального супроводу неблагополучної сім'ї.

З метою реалізації поставлених завдань використовувались теоретичні та емпіричні **методи дослідження**:

Теоретичні методи: аналіз соціально-психологічної та іншої наукової літератури; узагальнення експериментальних даних; класифікація, дедукція, індукція.

Емпіричні методи: спостереження (пряме й опосередковане); інтерв'ювання; бесіди; усні та письмові роботи; моделювання конкретних ситуацій; констатуючий і формуючий експерименти.

Методологічну та теоретичну основу дослідження складають: теорія наукового пізнання, філософські положення про взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ та процесів про перехід кількісних змін у якісні; про єдність логічного та історичного; про провідну роль діяльності у формуванні особистості; про єдність свідомості і діяльності, а також нормативні документи з питань сім'ї, як соціального інституту.

Дипломна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА ІЗ АСОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИМИ СІМ'ЯМИ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні основи соціально-психологічної роботи з неблагополучними сім'ями

На всіх етапах життя людини сім'я є найважливішим компонентом мікро середовища. Сім'я як фундамент суспільства забезпечує відтворення та продовження людського роду, вона є джерелом духовного росту та матеріального добробуту людини. Саме в сім'ї закладаються основи виховання та формування особистості, через неї успадковуються духовні цінності, життєвий досвід, трудові навички, національні особливості.

Як зазначається у словнику для соціальних працівників сім'я — це соціально-психологічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає до себе інші підсистеми (членів сім'ї), це мала соціальна група, первинний контактний колектив [35]. Все це дозволяє говорити про такі її ознаки, як: шлюбні, міжпоколінні, кровні, всиновлені зв'язки між членами сім'ї, родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім'ї); прав сім'ї у суспільстві і прав членів сім'ї у родині, обов'язків членів сім'ї стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів [39].

Щодо поняття „неблагополучна сім'я” існують різні погляди. Використовуються для опису її неблагополуччя терміни „функціонально-неспроможна”, „сім'я у кризовій ситуації”, „аморальна сім'я”, „сім'я з насильством щодо членів родини”, „сім'я, де є серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей”, „конфліктна сім'я”, „сім'ї алкоголіків і наркоманів”, „сім'ї, де є засуджені чи ув'язнені”, „асоціальна сім'я”. Так за А. Капською, асоціальна сім'я – це така сім'я, особливістю якої є

антигромадська спрямованість, котра проявляється наживі, егоїзмі, аполітизмі; переконання батьків засвоюються дітьми і проявляються в їхній асоціальній поведінці або у відвертому лицемірстві.

Згідно чинного в Україні законодавства асоціальними є ті сім'ї, в яких порушуються права її членів, права людини, порушуються юридичні норми суспільства [37]. Причинами цього можуть бути алкоголізм і наркоманія членів сім'ї, соціально-психологічна і правова неграмотність, економічні фактори суспільства, хвороби, політична ситуація, насильство щодо членів сім'ї тощо. Отже, можна говорити про те, що асоціальна сім'я – це різновид неблагополучної сім'ї. В подальшому будемо розглядати асоціальну сім'ю як неблагополучну.

Нині розглядають такі сім'ї, які називаємо потенційно-неблагополучні (в яких порушені зв'язки сім'ї з мікро- і макросередовищем, внутрішньородинні зв'язки, структура сім'ї, спроможність сім'ї виконувати свої функції, є низьким культурний та освітній рівень членів сім'ї). Проте не завжди потенційно-неблагополучні сім'ї стають неблагополучними. Це залежить від соціального потенціалу сім'ї, активності членів сім'ї, соціальної підтримки сім'ї державою [25]. Що стосується неблагополучної сім'ї, то до неї використовують всі перераховані заходи, метою яких повинно бути збереження цілісності сім'ї, захист її прав у суспільстві і прав членів сім'ї у родині. Це може бути здійснено як через примусові заходи юридичного характеру, так і через створення умов для подолання сім'єю причин і наслідків свого неблагополуччя самостійно чи за допомогою фахівців (психологів, медиків, соціальних працівників). Особливе місце в цьому процесі належить соціальним працівникам, які працюють з сім'єю та її мікросередовищем, створюють соціально-психологічні умови для благополуччя сім'ї, що дозволяє їй набути позитивного соціального досвіду, засвоїти соціальні цінності, інтеріоризувати їх і організувати свою життєдіяльність на цій основі. Тому, завданнями соціального працівника у роботі з асоціальною сім'єю, на думку С. М. Співак та Є. Б. Шевченко є :

- виявлення випадків порушення прав людини в сім'ї; причин неблагополуччя, інформування про них органів влади;
- профілактика девіантної поведінки в сім'ї та суспільстві, рецидивів порушення прав членів сім'ї у родині та суспільстві;
- пропагування ідеальної моделі сімейного життя, здорового способу життя, статеве виховання;
- правова, соціальна і психолого-педагогічна просвіта населення з питань сім'ї та шлюбу, прав людини;
- організація предметного спілкування членів неблагополучних сімей між собою, з іншими сім'ями для подолання причин неблагополуччя;
- різноманітна допомога в організації життєдіяльності сім'ї, створенні нормальних умов для її життєдіяльності, самореалізації і розвитку її членів [22].

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що соціально-психологічна допомога передбачає визнання прав сім'ї у суспільстві, прав людини в сім'ї, обов'язків членів сім'ї один до одного, функцій сім'ї у суспільстві, визнання сім'ї соціальною системою та інститутом і означає сприяння всій сім'ї у:

- збереженні її цілісності, родинних зв'язків, надання можливостей для спілкування;
- виконанні своїх функцій у суспільстві та обов'язків щодо інших членів сім'ї;
- вихованні і розвитку дітей;
- плануванні сім'ї, попередженні небажаних вагітностей;
- створенні належних умов життя;
- організації предметного дозвілля і відпочинку, оздоровлення, участі у заходах культурного і спортивного життя;
- налагодженні стосунків з мікро- та макросередовищем, розв'язанні внутрішньо-сімейних протиріч, виконанні нею своїх задач відповідно до

етапів розвитку сім'ї;

- придбанні, володінні, користуванні, розпорядженні і управлінні майном сім'ї;
- забезпеченні можливостей для спільного проживання дітей з батьками, збереження сім'єю своєї індивідуальності, відокремленості, традицій, цінностей, способу життя (якщо це не суперечить морально-правовим нормам суспільства), таємниці сімейного життя;
- адаптації до нових умов і обставин життя;
- одержанні інформації, необхідної для здійснення життєдіяльності, обміну цією інформацією, співпраці з навколишнім середовищем для задоволення своїх потреб;
- пропагуванні сімейних цінностей, традицій, способу життя;
- реалізації обраного рішення щодо характеру своєї життєдіяльності, місця проживання, перебування і пересування, прийнятті нових членів і виходу вже існуючих з сім'ї;
- дотриманні відповідальності за свої рішення;
- організації сімейної діяльності, спрямованої на реалізацію обраного рішення, мети [43].

Соціально-психологічна допомога окремим членам сім'ї полягає у:

- забезпеченні рівності прав та обов'язків, тендерної рівності;
- виборі освіти для дітей, визначенні їх громадянства і спілкуванні з членами сім'ї, які в ній не проживають;
- турботі про дітей, їх вихованні;
- висловлюванні власних думок щодо сімейних проблем;
- забезпеченні захисту, піклування, допомоги з боку інших членів сім'ї;
- поєднанні виконання сімейних обов'язків з працею;
- самореалізації, творчості;
- забезпеченні проживання і догляду у сім'ї;

- підтриманні рівня життя, необхідного для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку;
- одержанні однакового захисту для дітей, народжених у шлюбі та поза ним;
- користуванні дитячими установами (по догляду за дітьми);
- забезпеченні таємниці кореспонденції дітей і невтручання в їх особисте життя;
- захист дітей від економічної та соціальної експлуатації, всіх форм психічного і психологічного насильства, образ, зловживань, відсутності піклування, недбалого чи брутального поводження, сексуальних зловживань з боку дорослих батьків чи осіб, що їх замінюють;
- користуванні рідною мовою, вибір релігії, виконання її обрядів, користуванні надбаннями культури свого народу [29].

Науковці С. М. Сліпак та О. І. Пономаревська вважають, що мета і завдання соціально-психологічної роботи з неблагополучною сім'єю, розуміння сім'ї як особливої соціальної системи і соціального інституту, сутності і причин неблагополуччя сім'ї зумовлюють здійснення роботи з нею на основі таких принципів [11; 47]:

- необвинувачення (виходячи з презумпції необвинувачення); створення умов для виходу з кризи через опору на права сім'ї і позитивне в сім'ї;
- конкретність (розв'язання конкретних проблем конкретної сім'ї у реальних умовах);
- добровільності у прийнятті допомоги;
- орієнтація на пропозицію і надання послуг, а не на їх продаж в безальтернативних умовах;
- орієнтація на державний підхід і на об'єкти соціально-психологічної роботи, їх проблеми;
- постійний (безпосередній та опосередкований) зворотній зв'язок з

сім'єю;

- системність і систематичність у роботі;
- гнучкість у роботі і оптимальність вибору методів, засобів, форм роботи;
- здорове стимулювання;
- індивідуалізації допомоги сім'ям;
- субсидіарності (одержання допомоги відповідно до потреб сім'ї);
- поступового закалювання у середовищі;
- спрямованості на самовизначення, розвиток сім'ї та всіх її членів;
- гуманізму;
- доступності, конфіденційності;
- співпраці з сім'єю;
- цілісного, комплексного та систематичного підходу;
- рівності і якості послуг;
- законності, додержання і захисту прав людини;
- профілактичної спрямованості роботи;
- солідарності (необхідності спільного досягнення мети, організацію спільних дій заради спільних інтересів сімей) ;
- толерантності (повага до традицій, мети життєдіяльності сім'ї, її права на вибір і сповідання релігії для себе і своїх дітей);
- компетентність (професійно-педагогічна майстерність спеціалістів соціальної сфери);
- об'єктивності (передбачає реальне сприйняття проблеми сім'ї);
- демократизму (делегування повноважень, надання самостійності разом з відповідальністю, співробітництво соціального педагога з сім'єю та її членами у розв'язанні всіх проблем сім'ї, представництво сім'ї, розподіл ресурсів та відповідальності);
- відповідальності суб'єктів соціальної роботи за додержання етичних і правових норм, вимог та правил здійснення соціальної роботи;

- принцип надання соціальної допомоги молодій людині незалежно від національності, походження, соціального статусу, сфери зайнятості, місця проживання, релігійної належності;
- принцип інтеграції, який передбачає взаємодію зусиль всіх соціальних інституцій, зацікавлених у продуктивному процесі соціалізації особистості;
- принцип адаптації, що визначає особливості включення різних категорій молоді у соціально-значиму діяльність;
- принцип узгодженості короткотривалих та довготривалих перспектив соціалізації особистості, що передбачає взаємодію заходів державної та особистої програми фізичного, культурного, освітнього, психічного розвитку;
- принцип безкоштовності обслуговування.

Необхідно підкреслити, що завдання соціально-психологічної роботи з неблагополучною сім'єю реалізуються у послугах, принципи є основою їх надання, їх „стандартом”. Зміст же роботи розкривається у соціально-психологічних послугах. Соціально-психологічні послуги — вид соціальних послуг, які становлять собою комплекс дій державних, громадських організацій, спрямованих на забезпечення та покращання умов життєдіяльності особистості чи окремих груп, можливості їх самореалізації, реалізації особистих, політичних, соціальних прав, культурних запитів [40]. Специфіка соціально-психологічних послуг — „психологізація” мікро-та макросередовища, організація спілкування у різних видах діяльності сім'ї та молоді, надання допомоги їм у соціалізації і вихованні молоді, виконанні сім'єю своїх функцій та реалізації прав.

Соціально-психологічні послуги поділяються на: обов'язкові (гарантовані діяльністю соціальних служб); постійні; тимчасові (пов'язані з необхідністю розв'язання поточних проблем життєдіяльності у сім'ї, гострих проблем, коли особистість знаходиться в кризі); платні (за особливими

потребами клієнтів та суб'єктів роботи); безкоштовні (спрямовані на реалізацію державних соціальних послуг або послуг громадських і приватних організацій, установ та осіб, які здійснюють благодійну діяльність) [32].

Згідно із Законом України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” соціально-психологічні послуги надаються центрами соціальних служб для молоді у таких сферах: громадська, економічна, освітня, виховна, культурна, оздоровча [19]. Ці сфери є напрямками (аспектами) змісту соціально-психологічної роботи з сім'єю. Слід зазначити, що на сьогодні накопичено досвід організації сімейного дозвілля і відпочинку, консультування з проблем сім'ї, виховання дітей, але зовсім не має досвіду навчання сімейному бізнесу, захисту прав сім'ї у суспільстві (а не окремих її членів), прав людини в родині через послуги соціальних служб.

Це можна пояснити як відсутністю досвіду соціальної роботи в Україні з неблагополучними сім'ями, так і недосконалістю законодавчого забезпечення роботи з сім'єю (відсутні закони про насильство в сім'ї, про захист прав сім'ї в суспільстві, при системну соціальну роботу з членами неблагополучної сім'ї тощо). Разом з тим напрямками наукових досліджень у соціально-психологічній роботі з асоціальною сім'єю є: економічна, правова, громадянська освіта і виховання членів сім'ї; національне (естетичне, моральне, трудове, політичне, статеве) виховання членів сім'ї; формування толерантності, культури миру, тендерної рівності в сім'ї; запобігання насильства і негативних явищ у родині, використання потенціалу сім'ї для збільшення її функціональної спроможності.

У світі існують різні моделі надання послуг, які можна виділити на основі етики, соціології, соціальної філософії і психології [41]:

1. Патерналістська модель. Передбачає прийняття рішень на основі розпоряджень, які приймаються соціальним працівником одноособово, а члени сім'ї постають перед фактом. Такі дії сприяють розв'язанню проблем клієнта, спрямовані на його благо, визначаються знаннями і вміннями соціального працівника, але не враховують погляди і бажання людини. Її

застосування є доцільним у кризових ситуаціях, коли члени сім'ї розгублені, а працівник діє в межах своїх посадових обов'язків.

2. Інструментальна модель. Послуги професіонала продаються і купуються, здійснюються на вимогу і прохання клієнта, якщо вони не суперечать закону. Соціальний працівник займає нейтральну позицію. Але він зацікавлений продати послуги, а не здійснити благу справу. У цій моделі відсутня соціальна відповідальність працівника, він її цілком перекладає на плечі клієнта, який не є фахівцем і не бачить наслідків своїх вимог і рішень.

3. Контрактна модель. Клієнт і професіонал рівноправні у виборі рішень, вони узгоджують свої права та обов'язки, але рішення про вибір дії залишається за клієнтом. Вимоги висуваються з обох сторін, відбивають їх цілі, інтереси. Контрактна модель соціальної роботи передбачає надання послуг неблагополучним сім'ям та членам їх сімей відповідно до причин неблагополуччя на основі укладання угоди між всіма дорослими членами сім'ї (за їх підписом) та соціальним працівником.

Контракт передбачає види допомоги, обов'язки учасників щодо надання допомоги та участі в роботі, мету і виконавців, умови роботи, відвідання сім'ї. Контракт є засобом збереження сім'ї, оскільки дозволяє примусово-добровільно залучати сім'ю до соціальної роботи як до останнього шансу перед позбавленням батьківських прав, покаранням члена сім'ї.

При позитивних результатах такої соціальної роботи, досягненні мети контракту через постійну роботу членів сім'ї над подоланням негативних звичок робиться висновок про те, що сім'я має належні умови для виховання дітей в ній, не загрожує життю, здоров'ю, розвитку і самореалізації кожного із своїх членів. При негативних результатах роботи, невиконанні умов контракту членами сім'ї соціальним працівником робиться висновок про те, що сім'я не поліпшила свої взаємини, звички, умови проживання, розвитку її членів, не скористалася запропонованою допомогою і на цій основі

готуються документи про позбавлення батьківських прав, інші примусові заходи щодо захисту прав членів сім'ї у родині.

Контракт укладається на певний термін часу, необхідний для соціального супроводу, термін якого може бути подовженим чи скороченим через успіхи сім'ї. Але ця модель ставить сім'ю у залежність від об'єктивності і компетентності соціального працівника, його етичної культури.

4. Персоналістична модель. Ідеальні взаємини між професіоналом та клієнтом вимагають більшого, ніж формального виконання контракту. Кожен клієнт хоче мати справу з добродішним професіоналом, а професіонал – з добродішним клієнтом. Очікування не завжди здійснюються, але робота відбувається на основі опортя на позитивне в людині, довіри до неї. Існує небезпека порушити професійні межі у взаєминах з клієнтом, принципи роботи на основі суб'єктивності сторін.

Окрім вище названих моделей існують моделі етичного прийняття рішень, зокрема [18; 46]:

– Модель „особистість — ситуація”. Використовуються 2 групи змінних: індивідуальні (самоконтроль, ступінь залежності) та ситуаційні (організаційна культура, здібність до самовдосконалення та самопізнання). Сам процес поведінки постає як пізнавальний, моральний розвиток індивіда. Але ця модель не враховує особливості та етапи розвитку сім'ї, може застосовуватися лише одноразово, у кризових ситуаціях.

– Модель „індивід — зовнішнє середовище”. Етична поведінка розглядається як похідна від індивідуальних характеристик осіб, які приймають рішення, та зовнішнього середовища, яке охоплює правове, соціальне, професійне та індивідуальне середовища. Але ця модель не розглядає особливості взаємозв'язків у сім'ї, прийняття нею рішень щодо її блага.

– Модель „4 компоненти”. В основу цієї моделі покладено процес формування етичної поведінки, який проходить 4 етапи: 1) етичне

сприйняття та інтерпретація ситуації; 2) етичні судження та точки зору на морально правильний курс дій; 3) вибір моральних цінностей та дій; 4) реалізація моральних форм дій. Така модель передбачає тривале вивчення сім'ї, на що не завжди є час, але означає орієнтацію на співпрацю з сім'єю, поваги до неї.

– Загальна модель. Вона поєднує основні елементи інших трьох моделей. Вона враховує вплив факторів зовнішнього середовища, індивідуальних характеристик та особливостей процесу прийняття етичного рішення. Серед факторів зовнішнього середовища розрізняють систему заохочень та покарань в сім'ї, взаємин у ній; розподіл влади та моральні принципи; систему управління та ролі членів сім'ї. Індивідуальні характеристики охоплюють рівень морального розвитку індивіда, самоконтроль, стать, мотиваційну орієнтацію особистості. Ця модель є найскладнішою, але відповідає всім принципам соціально-психологічної роботи соціального працівника: сім'єю як з системою і соціальним інститутом, є виявом компетентності соціального працівника у роботі з неблагополучною сім'єю, показником ефективності співпраці з іншими установами і фахівцями.

Науковці Ю.М. Кулюткін, та Г.С. Сухобська виділяють такі стратегії вибору і прийняття етичного рішення, що впливає на надання послуг сім'ям [42]:

1. Реалістична стратегія. Людина бере до уваги цінність об'єкту і значущість рівня своїх досягань у залежності від складності завдання. Отже, більш складні завдання вимагають більшої компетентності працівника при забезпеченні захисту прав сім'ї і людини як найвищої цінності.

2. Стратегія ризику. Ризик пов'язується з вірогідністю помилки. Коли ця вірогідність розглядається відносно мети, вона і є ризиком, оскільки вказує на можливу невдачу поведінки. Отже, при наданні послуг важливо керуватися метою роботи і конкретністю проблем сім'ї.

3. Обережна стратегія. У ситуації вибору людина надає перевагу рішенням, що явно приводять до досягнення мети. Це впливає на темп роботи і передбачає співпрацю з іншими фахівцями щодо конкретної сім'ї, вивчення особливостей сім'ї.

4. Стратегія інтуїтивного пошуку. Базується на збиранні значної за обсягом інформації, глибокому усвідомленні наявних фактів, але не на науковому обґрунтуванні. Розв'язання задач зумовлене минулим досвідом вирішення людиною подібних задач. Тому падання послуг повинно теоретично обґрунтовуватися у кожному конкретному випадку.

Зазначені моделі та стратегії використовуються в залежності від умов соціально-психологічної роботи, інформованості про них і клієнта, підготовленості фахівця, його досвіду, з одного боку, та з іншого — на основі принципів законності, професійної етики соціального працівника у роботі з сім'єю.

Згідно понятійно-термінологічного словника з соціальної роботи методи соціально-психологічної роботи — це способи як взаємопов'язаних дій клієнта і соціального працівника, так і способи впливу на клієнта (сім'ю, особистість) соціального працівника з метою соціального виховання, допомоги у захисті прав сім'ї та людини [27]. Метод — це частина соціально-психологічної діяльності, кожен з них як дія має свою мету, яка підпорядкована меті соціально-психологічної діяльності. Методи складаються з прийомів (окремих операцій, які не мають мети, виконують якесь завдання). Різноманітна сукупність прийомів складає різні методи. Так, переконання як метод може включати бесіду, аналіз ситуацій, тестування, приклад тощо. Оскільки складовою частиною соціально-психологічної роботи є методи та форми, вважаємо за доцільне, подати коротку їх характеристику. Методи і форми соціально-психологічної роботи спираються на результати психологічних і соціологічних досліджень, використовуються спільно з методами психології, педагогіки, соціології, власне соціальної роботи.

Розрізняють такі методи соціальної роботи [12; 48]:

- загальнонаукові — аналіз, синтез, індукція, дедукція, спостереження, опитування, аналогія, моделювання, експеримент;
- соціально-економічні — натуральна та грошова допомога, пільги, одночасні виплати та компенсації, побутове обслуговування, санкції;
- організаційно-розпорядчі — регламентування, інструктування, контроль;
- соціологічні — соціометрія, аналіз різних видів документації, статистичних даних, ранжування, експертні оцінки, ситуативно-подійний аналіз життєвого шляху, інтерв'ю;
- соціально-педагогічні — інформування, позитивний приклад, перспективи, перенавчання, реконструкція характеру, переключення, ігри різних видів, змагання, заохочення, аналіз психологічних ситуацій, ситуація вибору, аналіз продуктів творчої діяльності, навіювання, переконання, „вибух”;
- соціально-психологічні — сімейна терапія, тестування, гіпноз, сімейна інженерія, психодрама, психотерапія, арт-терапія, зміна ролі, зміна підходу.

Розкриємо сутність соціально-психологічних методів у роботі з неблагополучною асоціальною сім'єю.

Метод вибуху. Обґрунтував і вперше застосував цей метод А.С. Макаренко. Під „вибухом” він розумів миттєве руйнування негативних якостей, негативного стереотипу поведінки у процесі бурхливих емоційних переживань. А.С. Макаренко вважав, що перебудова духовного світу особистості еволюційним шляхом є малоефективним і важким як для вихователя, так і для вихованця. При застосуванні методу вибуху особистість переживає „катастрофу всередині самої себе”, їй ніколи розмірковувати, зважувати, розраховувати, хитрувати. Цей метод передбачає доведення до межі конфлікту особистості з у нашому випадку з сім'єю. При цьому чітко

ставиться альтернатива: стати об'єктом критики членів сім'ї та залишити її, або змінити себе, завоювати повагу, авторитет. При несподіваному збігу обставин особистість становиться перед конфліктною ситуацією і перед нею постає питання: як бути далі? Внаслідок цього у особистості виникає незадоволення собою, відраза до попереднього образу життя, антипатія до своїх недоліків та прагнення стати кращою. Але цей метод можна використовувати лише в сильному, згуртованому колективі, в крайньому випадку, дуже рідко, в реальних обставинах, разом з іншими методами впливу на особистість. Прийомами створення методу вибуху є: доведення до абсурду негативної лінії поведінки дитини в сім'ї та нагнітання негативних переживань до межі. Цей метод тільки руйнує негативні якості та поведінку, тому після нього необхідним є застосування інших методів формування свідомості та поведінки [33].

Метод перенавчання. Цей метод спирається на метод переконання і закріплює його результати. Спрямований на ліквідацію поганих звичок, відучування від поганих дій та привчання до позитивних звичок. Відучування здійснюється через заборону та контроль за діями. Не можна нав'язувати свою волю та думку як найправильнішу та найвірнішу, постійно вказувати на один і той же недолік. Це може викликати протилежну реакцію або нервовий зрив. Не можна також вимагати миттєвої відмови від поганої звички. Необхідно створити чіткий режим, демонструвати позитивні приклади, давати поради щодо поведінки у конкретних ситуаціях. Привчання вимагає послідовності та систематичності дій, дисципліни та самодисципліни [33].

Метод реконструкції. При перевиховуванні не можна разом з негативними руйнувати й позитивні якості особистості, необхідно зберегти „здорову основу” характеру молоді людини. „Реконструкція” означає відбудову усього цінного, позитивного в характері та поведінці. Соціальному працівнику необхідна віра в позитивне у людини і лише на цій основі можливе виправлення особистості. Треба знайти точку опори у душі

вихованця, яка стане вихідним пунктом у перевихованні. Позитивні якості інтенсивно охоплюються, а негативні — критикуються [33].

Етапи методу „реконструкції”:

1. Вивчення особистості особистості з метою визначення перспектив майбутнього розвитку.

2. Актуалізація та поновлення позитивних якостей, які досі не були потрібними (створення виховних ситуацій, вправи тощо).

3. Формування тих позитивних якостей, які швидко та легко поєднуються з ведучими позитивними якостями.

4. Подолання опору вихованця виховному впливу, створення режиму, організація середовища та життєдіяльності вихованця таким чином, щоб не залишилось часу на погані вчинки.

Метод переключення. Сутність цього методу полягає в тому, що зона активності молоді переводиться у соціально значущу сферу діяльності на основі використання тих позитивних якостей, які у них є.

Він є ефективним за таких умов: використання поваги до клієнта; вивчення особистості клієнта, особливостей його взаємин у групі, спільної думки; постійного контролю за діями членів сім’ї, врахування конкретних обставин життя та їх діяльності.

Засобом формування звички правової поведінки є використання соціальним працівником певних ситуацій (спеціально заданого стану виховного процесу у сім’ї, середовищі (групі) її членів; сукупності зовнішніх і внутрішніх умов, що склалися в даний момент між суб’єктами, які цілеспрямовані соціальним працівником на позитивні зміни в системі міжособистісних взаємин і в особистості кожного зокрема [31].

Ці методи можуть застосовуватись у різних формах. Під формою соціально-психологічної роботи ми розуміємо упорядковану певним чином структуру діяльності соціального працівника, яка зумовлена метою, завданнями, логікою і методами роботи на конкретних етапах роботи, в конкретних обставинах і характеризується особливими способами керування,

організації та співробітництва соціального працівника з клієнтами у професійній діяльності; це варіанти організації діяльності і спілкування соціального працівника і клієнта. У соціально-психологічній підтримці розрізняють такі форми соціальної роботи з неблагополучними асоціальними сім'ями :

а) за складом і кількістю учасників: індивідуальні (з окремою сім'єю чи членом сім'ї); групові (з гетеро- чи гомогенними групами сімей чи окремими членами кількох сімей); масові (із значною кількістю сімей або членів сімей);

б) за тривалістю: одноразові заходи (акції, свята); постійно діючі (лекторії, клуби, консультпункти, рейди, обстеження, тощо); „пульсуючі” (діючі за потребою, щоб зняти загострення проблеми, привернути до неї увагу з подальшим переходом до роботи в постійно діючих чи одноразових заходах);

в) за перспективою: розраховані на близьку перспективу — до 2 тижнів (частково розв'язуються гострі проблеми, привертається увага до них); розраховані на середню перспективу — до 2 місяців (розв'язуються певні функціональні проблеми сім'ї, усуваються наслідки); розраховані на віддалену перспективу — від 2 місяців і більше (розв'язуються комплексні проблеми сім'ї, усуваються причини і наслідки);

г) за місцем проведення: стаціонарні (на одному місці багаторазово); виїзні (на одному місці одноразово); пересувні (на різних місцях одноразово); циклічні (на різних місцях багаторазово);

д) за ступенем самостійності учасників: групи самопомоги сім'ям; групи взаємодопомоги сім'ям; сім'ї, які працюють за допомогою консультанта (у т. ч. за контрактом); сім'ї, які працюють під безпосереднім керівництвом соціального працівника;

є) за рівнем творчості: інформаційні (спрямовані на засвоєння інформації); репродуктивні (спрямовані на відтворенні знань, способів дій: лекторії, семінари, університети, диспути); тренувальні — тренінги, практикуми тощо (спрямовані на застосування на практиці знань,

формування умінь, навичок, звичок); творчі (спрямовані на вироблення нових рішень, нових знань та способів дій);

є) за видом діяльності: ігрові; комунікативні; трудові; навчальні;

ж) за умовами здійснення: екстрені; звичайні;

з) за характером спілкування: безпосередні (усні); опосередковані (письмові, за допомогою технічних засобів);

і) за метою: спрямовані на збір та аналіз інформації; участь у формуванні сімейної політики і завдань соціальної роботи; участь у реалізації сімейної політики і проведенні соціального супроводу з сім'єю; профілактику неблагополуччя та його рецидивів; узагальнення результатів; контроль за якістю соціально-психологічної роботи;

и) за складністю побудови: прості (бесіда, диспут, вікторина, попередження, зустріч); складні (свято, творча гра, похід, ярмарок тощо); комплексні (тематичний день, тиждень, місячник, фестиваль).

Форми організації діяльності центрів супроводу неблагополучних сімей [45]:

– за напрямком „сім'я — суспільство”: консультації Фонду молодіжного кредитування, відеолекторії, матеріальна допомога і благодійні акції, свята сімей, соціальне інспектування сім'ї, тематичні зустрічі, тренінги з питань міжособистісних стосунків, стосунків з родичами, факультатив із статевого виховання, індивідуальні консультації, круглі столи, прямі ефіри, вечори запитань і відповідей;

– за напрямком „чоловік — дружина”, „батько — мати”: клуби сімейного спілкування, самодіяльні театри для і за участю проблемних сімей, зустрічі з лікарями, групи само- і взаємодопомоги з членів сімей наркоманів і алкоголіків, клуби матерів-одиначок, правова просвіта подружжя щодо прав у сім'ї, клуб виховання почуттів, тренінги саморегуляції поведінки; навчання і перепідготовка батьків, які не мають роботи, з подальшим працевлаштуванням; семінари з питань забезпечення прав жінки, захисту жінок від насильства, семінари для безробітних із самовдосконалення,

подолання стресу, формування впевненості; курси-тренінги з соціального менеджменту для жінок; ярмарок професій; тренінги тендерної рівності, подолання агресивності;

- за напрямком „батьки–діти”: пошта „Довіри”, рейди-перевірки, соціальне інспектування сім’ї, консультації, курси та тренінги для батьків, які виховують дитину з девіантною поведінкою, семінари і лекторії, школи батьківської підтримки, консультації для груп взаємодопомоги, тренінги ефективного батьківства, психокорекційний театр, місячник „Увага”, телефон Довіри, клуб спілкування;

- за напрямком „діти–діти”: безкоштовні дитячі сеанси в к/т, видання журналів з творами дітей, творчі майстерні, самодіяльний театр, правова просвіта для окремих категорій дітей, круглі столи, семінари з питань профорієнтації, працевлаштування, тренінги для формування позитивного мислення, подолання стресу, професійна підготовка і перепідготовка дітей з девіантною поведінкою, консультації, курси майстерності, тренінги для розкриття ділових якостей, телефон Довіри (гаряча лінія), ярмарок професій, походи, змагання, ігри.

Профілактична робота з попередження рецидивів неблагополучних сім’ях здійснюється в таких формах організації діяльності центрів [38]:

- за напрямком «сім’я–суспільство» — тематичні ефіри, радіожурнали, радіолекторії, виїзні консультації з питань прав сім’ї у суспільстві, бесіди з сусідами, культурні акції та заходи в мікрорайоні, пропагування сімейного образу життя, здорового способу життя; соціальне інспектування сім’ї;

- за напрямком «чоловік–дружина», «батько–мати» — зустрічі із священиками, юристами, педагогами, психологами, лікарями з метою запобігання насильству в сім’ї, формування толерантності, тренінги тендерної рівності; виїзне консультування, телефон Довіри, тематичні ефіри, радіожурнали, лекторії, буклети, листівки щодо запобігання насильству в сім’ї, інформування та консультування з питань корекції сімейних стосунків;

– за напрямком „батьки–діти” — прес-клуб, виїзне консультування; інспектування сім’ї, бесіди, розповсюдження буклетів «Поради молодим батькам» проти насильства в сім’ї щодо дітей; конференція «Відповідальність батьків за дітей», правова просвіта батьків щодо прав дітей, семінар-практикум з проблем соціалізації жіночої молоді, семінар з питань попередження торгівлі жінками, тренінги і консультації з тієї ж проблеми, попередження дорослого і дитячого алкоголізму, наркоманії, агресивності;

– за напрямком „діти–діти” — тематичні концерти; заняття із статевого виховання, семінари з попередження насильства в сім’ї, торгівлі жінками, соціалізації жіночої молоді, забезпечення прав жінки, дітей, захисту жінки і дитини від можливих незаконних дій, тематичні концерти, бесіди з демонстрацією відеофільмів за певними темами (у т. ч. Проти алкоголізму і наркоманії, аморальної поведінки).

Отже, соціальна робота має своїм об’єктом різні соціальні інститути, у тому числі сім’ю. Разом з тим на сьогодні в світі відсутнє поняття “сім’я”, ще гірше справа з поняттям “неблагополучна сім’я”. Жоден міжнародний та вітчизняний закон не дає їм визначень, розкриваються поняття “шлюб”, але не функції сім’ї і шлюбу. Але соціально-психологічна робота з сім’єю повинна здійснюватись з сім’ями, а не із шлюбом, хоча сім’ї можуть бути шлюбними чи позашлюбними.

1.2. Законодавче забезпечення соціально-психологічної роботи з асоціально спрямованими сім’ями

Ціннісна орієнтація суспільства знаходить своє відображення не лише у сфері політичних, моральних, економічних відносин, але й дедалі зміцнюється у законодавчій системі. Українським державним центром соціальних служб для молоді розроблено і реалізується комплексна

програма “Соціальна підтримка сім’ї”, розробляється програма “Соціальний супровід неблагополучної сім’ї”, які спрямовані на запобігання, ліквідацію, причин і наслідків сімейного неблагополуччя, девіантної і делінквентної поведінки членів сім’ї. На місцях існують обласні, місцеві центри соціальних служб для молоді, які виконують таку ж роботу на регіональному та місцевому рівнях.

Закон “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” вперше дає визначення соціальної роботи, розкриває її мету, завдання, зміст, засоби здійснення, поняттям “обслуговування”, “супровід”, “реабілітація”, уточнює поняття “профілактика” з точки зору соціальної роботи, вперше вводить в обіг „соціальне інспектування”, у т.ч. сім’ї [19]. Закон також визначає основні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю і закріплює, що об’єктами соціальної роботи є не тільки діти та молодь, а й члени їх сімей, що означає системний підхід до здійснення соціально-психологічної роботи з неблагополучною сім’єю, реалізації державної сімейної політики в сфері соціальної роботи. Це дозволяє визначити перспективні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з неблагополучною сім’єю, серед яких такі:

- визначення правових засад соціальної роботи з неблагополучними сім’ями;
- розробка та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціальної підтримки і супроводу сім’ї;
- створення сприятливих умов для розвитку сім’ї та кожного її члена, збереження її цілісності через задоволення потреб у виборі виду діяльності, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній, оздоровчій діяльності;
- консультування і надання соціальних послуг, різноманітної (у т.ч. соціально-педагогічної) допомоги сім’ям;
- здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованої на

подолання соціальних проблем сім'ї;

- здійснення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання негативних явищ і насильства в сім'ї, подолання їх наслідків;

- розробка та здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення функціональної спроможності сім'ї, родинних зв'язків і психологічного та фізичного стану членів сім'ї, яка потрапила в екстремальну ситуацію, або в якій порушені права людини внаслідок жорстокості і насильства;

- сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян, окремим сім'ям у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проектів;

- забезпечення дотримання соціальних стандартів та нормативів умов життєдіяльності дітей і молоді в неблагополучних сім'ях.

У Законі визначено основні види соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Сукупність послуг, об'єднаних метою, проблемами і ситуаціями об'єкта соціально-психологічної роботи, є видом соціальної роботи.

Кодекс України „Про шлюб та сім'ю” визначає правові засади прав та обов'язків членів сім'ї у родині, їх відповідальність перед суспільством за їх дотримання [23].

Сімейний кодекс України та інші законодавчі акти України, ратифіковані міжнародні документи, встановлюють такий перелік прав членів сім'ї у родині: права подружжя, права матері і батька у сім'ї щодо дітей, права дітей щодо батьків, права інших членів сім'ї та родичів (Додаток А).

Окрім прав членів сім'ї у родині, кодексом виділено такі права сім'ї у суспільстві [24]:

- захист з боку суспільства і держави, охорону і допомогу, особливо при утворенні сім'ї і поки на її відповідальності лежить турбота про несамотійних дітей та їх виховання;

- планування сім'ї;

- сімейний відпочинок, заняття спортом, участь у заходах культурного життя;
- належні умови життя;
- вибір місця проживання, фактичного перебування і пересування;
- придбання майна, володіння, користування, розпорядження і управління цим майном, укладання договорів;
- інформацію, необхідну для реалізації своїх функцій;
- відокремленість і цілісність, таємницю сімейного життя;
- прийняття нових членів;
- вибір релігії, культури, обмін інформацією.

Проаналізувавши усі названі вище права, їх можна поділити на чотири групи:

- майнові;
- пов'язані із особистими взаєминами в сім'ї (спілкування, поведінка);
- пов'язані із самореалізацією та особистим розвитком;
- пов'язані із прийняттям рішень щодо сім'ї та її окремих членів.

Перша група прав – цілком юридичний аспект, соціальне навчання може про них інформувати з метою формування впевненості в собі, а залучений юрист – консультувати щодо захисту цих прав. Інші три групи саме і є предметом соціального навчання, основою для формування життєвих сімейних умінь та навичок.

Захист прав членів сім'ї і сім'ї у суспільстві держава гарантує через судову владу на основі фахових дій адвоката за ініціативою членів сім'ї; допомагає їх реалізувати через соціальні програми, у т.ч. комплексні програми ЦССМ. Соціальна робота в цьому аспекті в межах ЦССМ полягає у створенні умов для реалізації членами сім'ї цих прав, а саме: інформуванні, консультуванні, навчанні. Ці знання передбачають:

- вироблення прийнятної для подружжя моделі сімейних стосунків;
- створення належних умов для виховання, навчання і розвитку

дітей;

- забезпечення самостійності подружжя від власних батьківських сімей;
- розвиток членів сім'ї, поєднання їх обов'язків з особистими потребами в розвитку;
- регулювання сімейних конфліктів, запобігання насильству в сім'ї, відновлення сімейних стосунків;
- поєднання сімейних обов'язків з професійними, вміння будувати стосунки з мікросередовищем;
- захист і самозахист дитини, сім'ї;
- організація дозвілля, відпочинку сім'ї, вміння розподіляти обов'язки в сім'ї та інше [15].

Заходи соціально-психологічного впливу до неблагополучної сім'ї передбачають перш за все захист прав дитини у сім'ї та суспільстві, але цей захист мало зачіпає сім'ю в цілому: не враховуються особливості позашлюбних, неповних сімей, сімей, які мають свій особливий уклад життя (релігійні сім'ї), авторитарних, конфліктних сімей, сімей безробітних з випускників інтернатів; майже не ведеться робота з попередження сімейного неблагополуччя, не враховуються етапи розвитку сім'ї і подружжя, відсутня комплексна робота з сім'єю як з системою за напрямками: “батько – мати”, “діти – діти”, ”батьки – діти”, робота в основному ведеться за напрямком “мати – діти”, що не сприяє становленню гендерної рівності в сім'ї та суспільстві; відсутні примусова соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю у разі порушення нею чи кимось з її членів морально-правових норм суспільства, відсутня система соціально-педагогічної роботи з сім'ями мігрантів, біженців, етнічними сім'ями з метою їх адаптації та реабілітації в нашому суспільстві; відсутня сімейна систематична просвіта з прав сім'ї у суспільстві (є лише окремі аспекти з цього питання у Концепції правової просвіти населення) [18].

Доцільним є вивчення закордонного досвіду роботи з неблагополучними сім'ями з метою його адаптації в Україні. Завдяки аналізу виявлено, що ця робота ведеться з різними категоріями неблагополучних асоціальних сімей на базі державних і муніципальних сімейних центрів; центрів допомоги сім'ям, релігійних установ, громадських організацій, створених сім'ями за ознакою проблем і інтересів сім'ї (асоціації прийомних батьків, батьків дітей-інвалідів), мас-медіа, лікарень, науково-освітніх закладів: університетах, інститутах, які розробляють та експериментально перевіряють, розповсюджують свої ідеї щодо роботи з неблагополучними сім'ями. Діяльність усіх організацій координується соціальним працівником, який знає їх завдання, можливості, базу, засоби впливу, зміст роботи і рекомендує сім'ям відповідну допомогу з їх боку крім тієї, яку сім'я може одержати з боку держави. На сьогодні в Україні ще немає такого скоординованого надання послуг сім'ї, їх широкого спектру, який забезпечує вибір сім'єю цих послуг, альтернативних державним послугам. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю закордоном здійснюється за такими напрямками [34; 43]:

- деінституалізація дітей з девіантною поведінкою та сиріт у прийомних сім'ях;
- нормалізація дітей з вадами у фізичному і розумовому розвитку в біологічних та прийомних сім'ях;
 - громадська опіка сімей;
 - усвідомлене батьківство;
 - „укріплення” неблагополучних сімей;
- організація груп само- та взаємопідтримки і допомоги, діяльності фасилітаторів з сімейної просвіти;
- формування тендерної рівності, захист жіночих, дитячих прав у сім'ї та суспільстві;
- запобігання і боротьба з насильством в сім'ї;
- попередження і боротьба з наркоманією, палінням, алкоголізмом,

протитуцією в сім'ї;

- навчання членів сім'ї поведінці у кризових ситуаціях (підтримці тяжко хворих, догляду за ними, спілкуванні з ними та мікросередовищем, перебування члена сім'ї під слідством та у в'язниці);

- навчання життєвим навичкам дітей і дорослих;

- підтримка сім'ї в екстрених ситуаціях (смерть члена сім'ї, вихід дитини з сім'ї, випадки насильства в сім'ї, вимушена зміна місця проживання, втрата роботи членами сім'ї, народження дитини з особливими потребами);

- адаптація сім'ї у новому мікро- і макросередовищі;

- забезпечення умов для поєднання праці з сімейними обов'язками і з життєвими інтересами людини;

- охорона материнства та дитинства;

- планування сім'ї, профілактика ранніх та небажаних вагітностей через статеве виховання;

- об'єднання поколінь (непрацюючих пенсіонерів і молодих активних, але з недостатньою освітою і досвідом молодих осіб).

Всі ці напрямки роботи є законними. Отже, ця робота сприяє:

- 1) виконанню і відновленню сім'єю своїх функцій;

- 2) реалізації нею своїх прав у суспільстві та прав членів сім'ї у родині і через це — відновленню родинних взаємин, покращанню взаємозв'язків з мікро- та макросередовищем;

- 3) часткової компенсації неповної структури сім'ї, спрямування її через співпрацю до самовизначення та самореалізації;

- 4) реалізації прав людей на сім'ю і проживання в найкращих умовах для виживання, захисту і розвитку, природному середовищі та основному осередку суспільства – у сім'ї.

Отже, на основі викладеного можна говорити про достатність законодавчого забезпечення соціально-психологічної роботи з сім'єю як соціальною системою і соціальним інститутом: закони стосуються тільки девіантної поведінки тільки неповнолітніх; порушення прав дитини в сім'ї та

суспільстві; відповідальності дітей за батьків похилого віку; батьків за неповнолітніх дітей; рівності членів подружжя щодо прав та обов'язків у шлюбі; захисту прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. Разом з тим проголошено, що держава захищає права сім'ї, які є недостатньо визначеними, що є причиною відсутності відповідальності за їх порушення. Закони дозволяють надання різноманітних соціальних послуг сім'ям у відповідності до соціальних стандартів і гарантій.

Проте не передбачено чинним в Україні законодавством соціальну роботу з членами такої сім'ї, яка опинилася в кризі, неспроможна виконувати свої функції внаслідок аморальної поведінки батьків, зловживання алкоголем і наркотиками. Відсутнє визначення неблагополучної сім'ї, насильства в сім'ї і відповідальність за нього. Це б сприяло реабілітації всієї сім'ї, відновленню спроможності виконувати свої функції в суспільстві, обов'язки щодо дітей.

1.3. Види та сучасний стан діяльності соціального працівника із асоціально спрямованими сім'ями

Успішність соціальної роботи з неблагополучними сім'ями забезпечується завдяки врахуванню певних видів такої роботи.

У науковій літературі розрізняють такі види соціальної роботи: соціальне обслуговування, соціальна профілактика серед дітей та молоді, соціальна реабілітація та супровід дітей та молоді. Вимагає визначення соціально-психологічна специфіка цих видів соціальної роботи. Оскільки така робота є складовою соціальної роботи, то в ній також виділяються обслуговування, профілактика, реабілітація і супровід. Особливості сім'ї і мета та завдання соціальної роботи дозволяють розкрити специфіку цих видів роботи.

Соціально-психологічне обслуговування — вид соціальної роботи, який спрямований на задоволення потреб і розв'язання поточних проблем, протиріч сім'ї, які виникають у процесі її життєдіяльності через надання

різноманітної допомоги сім'ям та її членам. Допомога означає надання сім'ям послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку, доборі роботи і працевлаштуванні, професійної підготовки, перепідготовки, освіти і професійної орієнтації; фізкультурно-оздоровчих послуг.

Обслуговування неблагополучної сім'ї реалізується через: організацію змістовного дозвілля, відпочинку, оздоровлення сім'ї, сімейну просвіту, навчання сімейному бізнесу, розробку планів розвитку сім'ї для удосконалення внутрішньо-сімейних стосунків, життєдіяльності і розвитку сім'ї і кожного її члена, консультування сім'ї, корекція сімейних стосунків. Обслуговування ґрунтується на цілісності і збалансованості державних, громадських та приватних соціальних програм, на координації функцій соціальних працівників, суб'єктів соціальної роботи [20].

Соціально-психологічна реабілітація — це комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом і сім'єю суспільних зв'язків та відносин унаслідок погіршення стану здоров'я, стійких розладів функцій організму (інвалідність); зміни статусу (особи похилого віку, безробітні, біженці); умов життя (смерть члена сім'ї, втрата житла тощо). Метою цих заходів є повернення сім'ї до виконання її функцій, формування в особистості позитивного ставлення до життя, праці, навчання. Об'єктами соціальної реабілітації є сім'ї, які опинились у кризовій ситуації: діти-інваліди та їх батьки; діти-сироти, жінки та діти, які зазнали різних форм насильства; безробітні, особи похилого віку [2].

Реабілітація спрямована на конкретну особистість чи сім'ю, але у певному соціумі, що зумовлює вибір заходів для відновлення їх можливостей і потенціалу на основі врахування зв'язків з мікросередовищем, його особливостей. Соціально-педагогічна реабілітація сім'ї повинна бути спрямованою на відновлення соціального і виховного потенціалу сім'ї, захист її прав у кризових ситуаціях, що дозволить їй повернутися до функціональної

спроможності у суспільстві, знайти мету життєдіяльності і місце у мікро- і макросередовищі, самостійно розв'язувати проблеми.

Реабілітація здійснюється як фахівцями, так і самою особою у спільній діяльності, яка передбачає комплекс заходів, їх неперервність, інтенсивність, підпорядкованість меті, індивідуальність відбору, наступність, комплексність заходів, співпраця з клієнтом та його оточенням, здійснення заходів на початку виникнення проблеми, профілактика рецидивів. Реабілітація передбачає надання допомоги особистості чи сім'ї, поки вони не відновили свої функції, життєдіяльність. Ця допомога залежить від потреб клієнта, характеру його проблем. Відновлення організму і потенціалу людини у реабілітації передбачає наявність орієнтирів для виявлення меж і ступеня допомоги.

Таким орієнтиром є якість життя — ступінь сприйняття окремою особою чи групою людей факту задоволення своїх потреб, наявність можливостей для досягнення щастя і самореалізації. Сюди належать умови життя людини, домашні обставини, задоволеність працею чи навчанням, оточення, соціальні та політичні умови [44]. Вимірюється якість життя через оцінку таких показників, як: фізичний стан і функції; психологічна сфера (пізнавальна діяльність, емоційна сфера, самооцінка); рівень незалежності; соціальні стосунки; оточуюче середовище. Тому соціально-психологічна реабілітація повинна здійснюватися у залежності від проблем сім'ї та особистості у комплексі з медичною, психологічною, соціальною, які з різних сторін розв'язують проблеми дитини чи сім'ї. Реабілітація здійснюється на базі спеціалізованих служб, які в змозі виконати захисну, відновлюючу, компенсаторну та профілактичну функцію (профілактика здійснюється вторинна, з метою попередження рецидивів стресових факторів і кризових ситуацій) через створення умов у суспільстві, мікросередовищі, вдома для реабілітації особистості та сім'ї.

У суспільстві це соціально-реабілітаційні і кризові центри, соціально-реабілітаційні програми, підготовлені фахівцями, у мікросередовищі —

організація спілкування і різноманітної діяльності, незважаючи на існуючі для цього обмеження навчання самообслуговуванню та самодопомозі, формування чи відновлення соціального досвіду, у сім'ї — укріплення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини від сім'ї, корекція розвитку та взаємин, пошук і розміщення дитини у прийомну сім'ю.

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу. Соціальна опіка — це представлення інтересів особистості соціальним працівником в органах державної влади, місцевого самоврядування тощо з метою захисту прав людини; допомога — це соціальні послуги, а патронаж — соціальні послуги переважно вдома, дітям, які знаходяться під державною опікою. Тому соціальний супровід неблагополучних сімей - це вид соціальної роботи, який передбачає здійснення системи комплексних заходів соціальними службами щодо тривалої допомоги сім'ям та їх членам з метою збереження сім'ї, відновлення родинних стосунків, захисту і реалізації прав членів сім'ї у родині і прав сім'ї у суспільстві через створення умов для цього у суспільстві та сім'ї. Соціальний супровід здійснюється щодо неблагополучних сімей після реабілітаційних заходів з членами сім'ї для попередження рецидивів неблагополуччя; надання можливостей сім'ї для подолання причин і наслідків неблагополуччя, навчання самостійному розв'язанню проблем [45].

Соціально-психологічний супровід — це довготривала, різноманітна допомога різним типам неблагополучних сімей, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин неблагополуччя (чи їх можливої компенсації), форсування формування здатності сім'ї самій розв'язувати її проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві; корекцію і покращення внутрішньосімейних взаємин, взаємозв'язків сім'ї із мікро- і макросередовищем.

Критеріями ефективності соціально-психологічного супроводу неблагополучної сім'ї як системи є:

1) відновлення і виконання нею своїх функцій (репродуктивної, соціалізації дітей, економічної і господарсько-побутової, рекреативної і психотерапевтичної, комунікативної, гедоністичної);

2) відновлення внутрішньосімейних зв'язків і їх стабілізація (емоційна близькість, фізична близькість, спільне проживання із спільним веденням господарства і вихованням дітей; юридична фіксація шлюбу);

3) відновлення зв'язків сім'ї з мікросередовищем (ділові стосунки на роботі, в школі, доброзичливі із сусідами);

4) відновлення зв'язків із макросередовищем (контакти з колишньою Батьківщиною, участь у житті діаспори, релігійної громади, відзначенні державних, національних, релігійних свят, адаптація до мовного середовища, організація роботи недільних шкіл).

Одним із засобів цього є соціальне інспектування неблагополучної сім'ї, яке вперше введено в Україні у 2001 р. і дає право соціальному працівнику входити в сім'ю (за Законом «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»). Соціальне інспектування сім'ї — це складова соціального супроводу неблагополучної сім'ї, умова успішної соціальної роботи з такою сім'єю. Метою соціального інспектування є контроль соціальним працівником за реалізацією у сім'ї прав людини; виявлення випадків їх порушення та умов, які цьому сприяють.

Соціальне інспектування неблагополучної сім'ї — це перевірка, оцінка та облік порушень прав людини у сім'ї, умов життєдіяльності сім'ї, які цьому сприяють. Соціальне інспектування є початком соціального супроводу неблагополучної сім'ї і здійснюється протягом визначеного тривалого часу для перевірки ефективності соціальної роботи з сім'єю.

Соціальне інспектування здійснюється соціальним працівником центру соціальних служб для молоді спільно з дільничними інспекторами міліції, працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Соціальне інспектування сім'ї здійснює працівник центру соціальних служб для молоді, який має вищу педагогічну чи юридичну освіту, відповідає за реалізацію програми „Соціальний супровід неблагополучної сім'ї” у районному (місцевому) центрі соціальних служб для молоді.

Об'єктами соціального інспектування є:

- сім'ї, де дитина перебуває на обліку в службі у справах неповнолітніх, кримінальній міліції у справах неповнолітніх, скоїла правопорушення чи злочин; умовно засуджена, відбуває покарання у ВТК, знаходиться у школі соціальної реабілітації, професійно-технічному училищі соціальної реабілітації, повернулася з місць позбавлення волі, перебуває на обліку у наркологічному диспансері, не відвідує школу, повернена з притулку для неповнолітніх у сім'ю;

- сім'ї, де дорослі члени сім'ї знаходяться на обліку в міліції, наркологічному диспансері, умовно засуджені за порушення прав людини в сім'ї, перебувають на обліку у службі у справах неповнолітніх як неблагополучна сім'я [45; 46].

У своїй діяльності соціальний працівник, який здійснює соціальне інспектування сім'ї підпорядковується директору центра ССМ і начальнику відділу реалізації соціальних програм, керується Положенням про ЦССМ і діючим у сфері соціальної роботи законодавством.

Науковцями А. Й. Капською, Л. І. Міщук, З. І. Зайцевою та іншими виділено функції, права та обов'язки соціального працівника у соціальному інспектуванні неблагополучної сім'ї, зокрема:

1. Функції працівника ЦССМ у соціальному інспектуванні сім'ї:

- діагностична (чи є порушення прав людини в сім'ї);
- оцінна (наскільки порушуються права людини в сім'ї);
- попереджувально-профілактична (щодо рецидивів порушення прав людини в сім'ї);
- інформаційна (на основі одержаних відомостей про порушення прав людини в сім'ї, умов, які цьому сприяють, передача цих даних в інші органи

державної влади);

- наглядово-контрольна (облік і перевірка житлово-побутових умов життя сім'ї, виконання приписів соціального працівника, реалізація прав людини членами сім'ї у родині);

- охоронно-захисна (прийняття екстрених заходів щодо порушень прав людини в сім'ї: вилучення дитини з сім'ї разом з працівниками міліції, служб у справах неповнолітніх; направлення жертв сімейного насильства до притулку для жінок, для неповнолітніх);

- комунікативна (налагодження взаємодії соціального працівника з членами сім'ї, залучення і спонукання сім'ї до соціальної роботи з подолання причин і наслідків неблагополуччя);

- координаційна (залучення до роботи інших фахівців: медиків, психологів, юристів для розв'язання проблем у сім'ї).

2. Права соціального працівника у соціальному інспектуванні неблагополучної сім'ї [8]:

- Право відвідувати сім'ю з метою контролю за додержанням прав людини в сім'ї, створення умов для цього. Відвідання сім'ї здійснюється разом з працівниками міліції або, у разі підпису сім'єю і соціальним працівником контракту про соціальну роботу, — за згодою членів сім'ї в межах, обумовлених контрактом.

- Право спілкуватися з усіма членами сім'ї щодо мети соціального інспектування, з сусідами сім'ї з метою одержання відомостей про сім'ю.

- Право звертатися до міліції, центрів зайнятості, служб у справах неповнолітніх, установ освіти, служби соціального захисту, судів з метою одержання даних про неблагополучну сім'ю, перевірки відомостей, наданих членами сім'ї, сприяння сім'ї у збереженні її цілісності, додержання прав у суспільстві її і членів сім'ї, створення умов для реалізації прав людини в сім'ї та суспільстві.

- Право інформувати відповідні органи про порушення прав людини в сім'ї і прав сім'ї у суспільстві.

- Право надавати соціальні послуги членам сім'ї вдома: інформаційні, консультативні, матеріальну допомогу.

- Право контролю за ефективністю соціальної роботи з неблагополучною сім'єю вдома і в установах, які здійснюють соціальну роботу з нею.

- Право на подання обґрунтованих рекомендацій щодо соціальної роботи з сім'єю іншим суб'єктам соціальної роботи з метою координації дій щодо порушення питань про різноманітну допомогу членам сім'ї у випадку необхідності.

- Право на захист і охорону з боку міліції щодо виконання своїх обов'язків під час інспектування сім'ї.

3. Обов'язки соціального працівника у соціальному інспектуванні неблагополучної сім'ї [47]:

- Відвідувати неблагополучну сім'ю двічі на місяць і вивчати житлово-побутові умови сім'ї, стосунки між членами сім'ї, дотримання прав людини в сім'ї; складати акт про обстеження житлово-побутових умов сім'ї, характеристику сім'ї.

- Пропонувати і надавати сім'ї під час інспектування соціальні послуги, звітувати про їх надання у ЦССМ.

- Перевіряти інформацію про неблагополучну сім'ю у відповідних органах.

- Повідомляти про порушення прав людини, виявлені під час інспектування, відповідні органи, а також повідомляти про ефективність соціальної роботи з сім'єю для пом'якшення санкцій до членів сім'ї, залишення батькам батьківських прав.

- Сприяти за наслідками інспектування в одержанні сім'єю соціальної допомоги, пільг, субсидій, працевлаштуванні; організації лікування, відпочинку і дозвілля дітей, направлення членів сім'ї на лікування у центри медико-соціальної реабілітації (за виявленням алкоголізму і наркоманії), в притулки для неповнолітніх і для жінок (коли виявлено грубе чи систематичне порушення прав людини в сім'ї, що загрожує її життю,

розвитку, здоров'ю).

- Вести журнал соціального супроводу неблагополучної сім'ї.
- Координувати свої дії з працівниками правоохоронних органів, служби у справах неповнолітніх, установами освіти, медичними закладами.
- Вносити рішення спільно з іншими працівниками ЦССМ, які працюють з неблагополучною сім'єю, про припинення соціального супроводу сім'ї, передачу матеріалів про ефективність соціальної роботи з сім'єю у службу у справах неповнолітніх, правоохоронні органи для вирішення подальшої долі сім'ї і неповнолітніх.
- Дотримуватися фінансової дисципліни.
- Здійснювати інспектування, дотримуватись Положення про інспектування сім'ї, чинного законодавства, етичних стандартів і норм соціального працівника.
- Дотримуватись правил охорони праці.

На основі інспектування сім'ї здійснюється, при необхідності, втручання в її життєдіяльність соціальним педагогом.

Оскільки соціальна профілактика — це вид соціальної роботи, спрямований на локалізацію, обмеження, виявлення, попередження і запобігання соціальних відхилень, негативних явищ, впливів та їх наслідків на життя і здоров'я людей, усунення причин і умов виникнення асоціальної поведінки [11], то соціально-психологічна профілактика негативних явищ і насильства в сім'ї — це система заходів, спрямованих на створення умов для попередження утиску прав сім'ї та її членів, негативних явищ і виливів, виявлення і подолання цих явищ, утиску прав, їх наслідків. Здійснюється в таких напрямках: підготовка молоді до сімейного життя, роз'яснення прав сім'ї та її членів у суспільстві, самим сім'ям, формування відповідального та усвідомленого батьківства, попередження сімейних конфліктів, виявлення потенційно-неблагополучних сімей, попередження розлучень, дисгармоній, стресів, помилок у сімейному вихованні, пропагування сімейного способу життя, здорового способу життя.

Соціально-психологічна профілактика у роботі з сім'єю передбачає створення умов для: забезпечення взаємовідповідності, сумісності членів подружжя; збереження різними способами контактів між членами сім'ї; розвитку як особистості кожного з членів сім'ї, відпочинку один від одного; підтримки самобутності сім'ї за рахунок традицій та ритуалів.

Профілактика передбачає навчання людей новим навичкам, які допомагають їм досягти поставленої мети, а також здійснення змін у соціальному середовищі, які б підтримували і стимулювали нормальну життєдіяльність особистості і сім'ї [17].

Отже, профілактика передбачає формування і реалізацію такої державної сімейної політики, яка б розв'язувала проблеми сім'ї і розглядала її як суб'єкт, а не об'єкт соціально-психологічної роботи. Профілактика спрямована на запобігання сімейним проблемам, умов, які цьому сприяють, рішення проблем, які ще не виникли, але можуть виникнути під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних факторів [44]. Все це вимагає застосування таких форм роботи, які б передбачали чергування загальносімейних заходів і послуг і тих, які стосуються батьків, окремо — дітей, окремо — чоловіка чи дружини та батька чи матері з дітьми (що означає реалізацію системного підходу до роботи з сім'єю).

Усе вищевикладене дозволяє говорити про те, що неблагополучна асоціальна сім'я вимагає перш за все реабілітації та супроводу, в той час як потенційно-неблагополучна сім'я — обслуговування і профілактики.

Згідно аналізу статистичних даних щодо роботи ЦССМ у 2002 р., соціальний супровід неблагополучної сім'ї здійснювався з 20 типами сімей, але різною мірою. Так, найбільше під соціально-психологічний супровід підлягали сім'ї, де є:

- діти, умовно засуджені або перебувають у місцях позбавлення волі (16,4%);
- один чи обидва батьки страждають на алкоголізм (13,8%);
- безвідповідальне батьківство (13,2%);

- діти, схильні до бродяжництва (12,3%);
- наркотична залежність одного чи обох батьків (12,9%);
- діти з проявами асоціальної поведінки (11,6%);
- один із батьків перебуває в місцях позбавлення волі (11,3%);
- діти, які страждають на алкоголізм (9,25%);
- насильство щодо дитини (9,7 %);
- діти без матері (9,86 %) [45].

Ці сім'ї: а) знаходяться на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх, у наркологічному диспансері; б) грубо порушують права дитини в родині, не мають сприятливих умов для її виховання і розвитку; в) де батьки не виконують (чи не вміють виконувати, як у сім'ях без матері) своїх обов'язків щодо дитини. Ці ж сім'ї є окремо об'єктами третинної та вторинної соціальної профілактики, що вимагає посилення цієї роботи з цими сім'ями. Разом з тим, недостатньо з цієї групи сімей перебувають під супроводом родини, в яких є діти-наркомани (1,85%), діти-інваліди (4,1%), які вимагають тривалої допомоги щодо розв'язання проблем свого фізичного і духовного розвитку.

Друга категорія сімей, яка перебуває під супроводом, це сім'ї, де:

- немає батька (7,98%);
- батько чи мати нерідні (8,9%);
- батьки практично відсутні (8,3%);
- є діти, над якими встановлено опіку (5,6%);
- батьки-інваліди (6,7%);
- є конфлікти між батьками і дітьми (4,8%);
- є малозабезпеченість (7%);
- є конфлікт між батьками (5,6%) [45].

Ці сім'ї мають порушені стосунки, дисфункціональні, вимагають допомоги у компенсації структури сім'ї, виконання нею функцій щодо дітей із-за подвійного навантаження на одного батька, який проживає з дитиною; у відновленні сімейних стосунків. Ці сім'ї є об'єктами первинної профілактики,

а також соціального обслуговування. Якщо ж сім'я взята під супровід, то ці два види робіт не спрацювали.

Слід визначити, що не всі сім'ї, які пройшли через соціальне інспектування, взяті під супровід, отже, в цих сім'ях ще не настала кризова ситуація. Разом з цим, спостерігається ситуація, коли супровід перевищує статистику за інспектуванням: це малозабезпечені родини (4,8% проти 7%), сім'ї з дітьми-інвалідами (4,1% проти 1%); сім'ї з наркотичною залежністю одного чи обох батьків (12,9% проти 12,7%); з дітьми, які умовно засуджені чи перебувають в місцях позбавлення волі (16,4% проти 13,1%). Отже, послуги цим сім'ям надавалися без всебічного вивчення проблем сім'ї та умов її життя.

Майже під 100 % супровід після соціального інспектування бралися сім'ї, де:

- є діти з проявами асоціальної поведінки (11,56 - 11,98%);
- є діти, над якими встановлено опіку (5,6 — 5,76%);
- є діти, схильні до бродяжництва (12,3- 13,7%);
- немає матері (9,9 - 11,2%);
- немає батька (7,98 - 9%);
- один чи обидва батьки страждають на алкоголізм (13,8 - 15,3%).

В той же час спостерігаємо, що немає 100% супроводу сімей, де є:

- безвідповідальне батьківство (13,2- 17,6%);
- діти-наркомани (1,85 - 7,9%);
- діти, які страждають на алкоголізм (9,25 - 22,9%).

Ці сім'ї вимагають особливої турботи, оскільки діти - хворі, сім'ї обмежені у спілкуванні, співзалежні від дітей, або діти надані самі собі. З цими сім'ями, окрім супроводу, здійснюється первинна і третинна профілактика, яка вимагає посилення роботи в цьому напрямку.

Слід також відзначити, що оскільки наслідком соціального інспектування є пропозиція соціальних послуг сім'ї, у т.ч. послуги супроводу, то можна

визначити кількість сімей, які не були взяті під супровід з різних причин після інспектування. Це сім'ї, де є:

- діти, які страждають на алкоголізм - 13,65%;
- один із батьків, який перебуває в місцях позбавлення волі — 3,13%;
- нерідні батько чи мати - 4,55%;
- діти-наркомани - 6,05%;
- безвідповідальне батьківство - 4,4%;
- практично відсутні батьки - 2,8%;
- насилля стосовно дитини -1,9%.

Ці дані свідчать про те, що:

- в сім'ях виявлено сприятливі умови для виховання і розвитку дитини (сім'ї з нерідними батьками);
- на момент інспектування кризової ситуації немає і сім'ям пропонуються послуги обслуговування, профілактики, реабілітації (де є засуджені батьки);
- у важких випадках здійснюється переадресація до фахівців, послуги супроводу не є ефективними, потрібна спеціалізована допомога фахівців.

Так, найчастіше не беруться під супровід з приводу переадресації до фахівців сім'ї:

- малозабезпечені (переадресація 10,7%);
- з наркотичною залежністю одного з батьків (10,8%);
- де є діти-наркомани (14,2%);
- де є насилля стосовно дитини (6,7%);
- де є діти, які страждають на алкоголізм (5,8%);
- де один чи обидва батьки страждають на алкоголізм (5,5%).

Ці проблеми вирішують медики, соцзабезпечення, міліція.

Однак в усіх цих випадках ЦССМ надає сім'ям допомогу і силами своїх фахівців.

На основі викладеного можна зробити такі висновки:

- соціальний супровід потрібен всім категоріям неблагополучних сімей, але повинен враховувати кризовий стан сімейної ситуації, екстремальність

умов життя сім'ї; здійснюватися групою фахівців;

- соціальний супровід повинен здійснюватися тільки з урахуванням результатів соціального інспектування;

- сім'ї, де є алкогольно чи наркозалежні члени сім'ї, насилля щодо дітей, малозабезпеченість, повинні супроводжуватися разом з відповідними фахівцями паралельно;

- особливої уваги у супроводі вимагають сім'ї, де є діти з проявами асоціальної поведінки, схильні до бродяжництва; безвідповідальне батьківство. Неповні сім'ї вимагають у супроводі допомоги, пов'язаної із компенсацією функцій відсутнього батька;

- соціальне інспектування повинно бути спрямованим не тільки на виявлення і оцінку умов життя і виховання дитини, але й на виявлення порушень прав дитини та інших членів сім'ї в родині з їх подальшою соціальною опікою;

- соціальний супровід повинен включати просвіту про умови, необхідні для виховання розвитку дитини, про права та обов'язки членів сім'ї у випадку, коли вони порушуються чи не виконуються, навчання і контроль за дотриманням прав і виконанням обов'язків;

- соціальний супровід сім'ї повинен поєднуватися із соціальною реабілітацією окремих членів родини, профілактикою та обслуговуванням сімей, але не зводиться до них; це є комплекс послуг;

- критерієм неефективності супроводу є рецидиви порушень прав членів сім'ї, асоціальні прояви у поведінці, делінквентна і девіантна поведінка членів сім'ї. Критерієм ефективності – перехід сім'ї з клієнта супроводу до клієнта обслуговування і профілактики;

- необхідною є розробка змісту і технологій супроводу різних типів неблагополучних сімей на основі визначення типових проблем сімей [17; 45].

Таким чином, можна стверджувати, що наявний досвід соціального супроводу неблагополучних сімей вимагає узагальнення, теоретичного обґрунтування і розробки технологій його здійснення.

РОЗДІЛ II

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА ІЗ АСОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИМИ СІМ'ЯМИ

2.1. Організація соціально-психологічної діяльності з неблагополучними сім'ями

Соціально-психологічна діяльність з неблагополучними асоціальними сім'ями – це тривалий процес, який спрямований на здійснення системи комплексних заходів щодо надання можливостей сім'ї у подоланні причин і наслідків неблагополуччя. Важливими ознаками, що свідчать про необхідність втручання соціального працівника є відсутність умов у сім'ї для нормального розвитку та виховання дитини, тобто коли матеріальні потреби дитини не задовольняються, відсутність навичок особистої гігієни, відсутність культурного проведення дозвілля, вона є об'єктом сексуальних домагань чи сексуальної експлуатації в сім'ї, а також позбавлена можливості спілкуватися з іншими дітьми.

При роботі з сім'єю, коли встановлено певний тип порушень сімейних взаємин, соціальний працівник розгортає поступове психологічне консультування сім'ї, надання їй інформації та впливає на неї задля досягнення бажаних змін.

Метою діяльності соціального працівника є позитивна адаптація сім'ї до життя, що включає як звичні засоби соціальної допомоги (матеріальна підтримка, професійна перепідготовка, працевлаштування), так і спеціальну роботу з набуття людиною відповідальності за себе і свій спосіб життя, формування позитивної “Я-концепції”. Основною формою повинен стати спеціально організований процес соціально-педагогічного супроводу сім'ї та її членів.

Важливим у роботі соціального працівника з сім'єю є формування у

членів сім'ї позитивного ставлення щодо супроводу. З цією метою нами розроблена програма соціально-психологічного супроводу неблагополучної сім'ї (програма подана у Додатку В), яка складається з таких розділів:

1. Основна мета та завдання програми.
2. Об'єкти та суб'єкти соціальної роботи з неблагополучними сім'ями.
3. Методи та форми роботи з неблагополучною сім'єю.
4. Термін реалізації програми.
5. Джерела фінансування програми.
6. Прогнозовані результати виконання програми.

Основний акцент в реалізації даної програми був зосереджений на підвищенні рівня психологічних знань батьків у вихованні дітей.

Розробляючи програму, нами були враховані такі завдання соціального супроводу неблагополучних сімей:

- формування незалежної, вільної, самоактуалізованої особистості дитини;
- допомога дітям у розв'язанні складних життєвих ситуацій і проблем власними силами і за підтримкою фахівців;
- допомога дітям у різнобічному розвитку, виявленні здібностей і створенні умов для їх розвитку.

До основних принципів реалізації програми відносяться принципи:

- неперервності, гнучкості, рівності освіти, гуманізму, демократизму, співпраці, опори на позитивне і життєвий досвід сім'ї;
- системність, індивідуалізація і диференціація навчання;
- контекстність навчання (врахування конкретних, життєво важливих цілей, діяльності в різних сферах життя членів сім'ї, часових, просторових, побутових і соціальних факторів);
- елективність навчання або дидактичний вибір у навчанні (цілей, змісту, форм, методів, засобів, термінів, часу, місця навчання, оцінки результатів);
- науковості та розвитку освітніх потреб (оцінка результатів

навчання здійснюється шляхом виявлення реального ступеня засвоєння навчального матеріалу і визначення того мінімуму, без якого неможливе досягнення поставленої мети, а процес навчання будується з метою формування нових освітніх потреб, конкретизація яких здійснюється після досягнення певної мети);

- систематичності, трудності і доступності;
- формування позитивної мотивації соціального навчання, активності, самостійності і координації (передбачає підведення слухачів до реалізації певних завдань освіти і спрямування на самоосвіту і самовиховання);
- біографічності (звернення у процесі навчання до біографічних подій слухачів і педагогів для подальшого спільного переосмислення, аналізу та узагальнення).

Знання та вміння членів неблагополучних сімей можна закласти в програму соціального навчання як обов'язкові показники ефективності соціально-психологічного супроводу, а досвід та ставлення як бажані, які можуть сформуватися різною мірою у різних сім'ях.

Права членів сім'ї у родині закріплені новим Сімейним кодексом України. Це особливі людські права, які людина може реалізувати тільки в своїй власній сім'ї і які є умовою її нормальної життєдіяльності і розвитку в сім'ї [6].

Слід також відзначити, що батьки та інші дорослі члени сім'ї повинні знати, які права дітей вони можуть захищати; а дорослі діти, які права батьків (опікунів тощо) вони можуть захищати самостійно.

Отже, ЦССМ у супроводі неблагополучної сім'ї повинен навчити користуватись цими знаннями членів сім'ї. Розв'язання цієї проблеми є можливим завдяки формуванню у членів сім'ї життєвих навичок і вмінь, яке може відбутися через організацію ЦССМ соціального навчання членів неблагополучної сім'ї.

Вважаємо за доцільне спочатку ці вміння і навички визначити як

поняття і описати їх.

Життєві уміння і навички — ті, які необхідні для розв'язання питань і проблем життя в сім'ї. До них відносяться психологічні, економічні, побутові, педагогічні навички. Останні включають: навички співпраці, спілкування, розв'язання конфліктів, спільного вироблення і прийняття рішень, критичного і творчого мислення, користування своїми правами, врахування прав інших членів, розв'язання життєвих ситуацій. Як зазначає І. М. Пінчук, "життєві навички завжди поєднуються з необхідністю робити вибір" [52]. Життєві уміння й навички дозволяють на основі знання особливостей членів сім'ї обґрунтовано здійснювати цей вибір, який є ознакою незалежного життя. Цей вибір буде оптимальний, оскільки він усвідомлений, враховує реальні можливості сім'ї та людини, джерела розв'язання проблем, прагнення і цілі кожного члена сім'ї, фактори ризику.

У роботах науковців знаходимо ознаки вільної особистості. С. П. Архипова [53] узагальнює набір людських якостей, які характеризують дорослу людину як вільну особистість таким переліком умінь та якостей:

- уміння приймати себе таким як ти є;
- уміння насолоджуватися красою навколишнього світу;
- співчуття, емпатія;
- довіра до людей, відкритість у спілкуванні;
- емоційне ставлення до подій, що відбуваються.

Отже, цей перелік відбиває особливості комунікативної діяльності людини, її ставлення до себе та до оточення.

А. Маслоу вважає, що самоактуалізована поведінка є протилежністю маніпулятивної, така поведінка є взірцем для здорової особистості, вона найкраще сприяє адаптації до соціального життя, досягненні згоди із собою [30]. Ознаками самоактуалізованої особистості є: ефективність сприйняття реальності; безпосередність, простота; сконцентрованість на проблемі; незалежність, свіжість сприйняття, вершинні переживання, суспільний інтерес, глибокі міжособистісні стосунки, демократичний характер;

креативність; опір окультурюванню. Все це вимагає вмінь рефлексії, самооцінки, слухання інших, урахування їх думки, вміння стежити за своїм настроєм, аналізу, синтезу, узагальнень, емпатії, брати на себе відповідальність тощо.

І. М. Пінчук вважає, що життєві сімейні вміння і навички можна поділити на такі групи: комунікативні (спілкування); прийняття рішень і критичного мислення; майстерності управління [38]. Ця класифікація узагальнює всі попередні, її ми і дотримуємося.

Таким чином, можна зробити висновок, що життєві сімейні вміння і навички відбивають у сімейному спілкуванні і життєдіяльності її членів всі елементи зобов'язань щодо прав членів сім'ї у родині: поважати; захищати; втілювати [29].

Це означає, що життєві сімейні вміння і навички повинні відображати: зміст прав члена сім'ї у родині; власне позитивне ставлення до цих прав (аспект поваги). І на цій основі реалізуються в самоактуалізованій поведінці членів сім'ї.

Отже, життєві сімейні вміння і навички – це дії, за допомогою яких права членів родини стають реальними, що можливо лише за умови їх поваги і захисту. Права можна поважати (членами сім'ї), захищати (за допомогою соціальних працівників, юристів), але якщо немає їх повсякденного втілення у спілкуванні, поведінці членів родини, то можна стверджувати, що така сім'я ще не володіє життєвим сімейним вміннями та навичками.

Тому соціальне навчання повинно вчити користуватись всіма елементами зобов'язань щодо реалізації прав, а соціальне інспектування та методи вивчення сім'ї – передбачати виявлення користуванням життєвими сімейними вміннями і навичками членами сім'ї в різних умовах та обставинах.

Життєві сімейні вміння та навички є міжособистісними, які є універсальними [50]. Тому необхідною є їх конкретизація відповідно до особливостей здійснення у сім'ї, так щоб вони відбивали сімейні права, ролі і

зв'язки. Пропонуємо перелік життєвих умінь та навичок у сім'ї (із врахуванням вікових особливостей дітей), який подається у додатку Б.

Знання структури та особливостей потенціалу сім'ї і зміст життєвих навичок з врахуванням структури сім'ї дозволяє соціальному працівнику запропонувати:

1) індивідуальну програму корекції і відновлення сімейних взаємин під час реабілітації і супроводу конкретної сім'ї на основі її вивчення;

2) враховуючі типові помилки сімейного виховання і подружніх взаємозв'язків запропонувати масові і групові теми тренінгів, лекцій, семінарів для профілактики сімейних проблем, для сімей ризику.

Організація навчання дорослих враховує такі їх особливості розвитку [37]:

- посилення ролі спілкування і постановки нових питань у структурі інтелекту;
- розширення і поглиблення емоційного включення в численні життєві реакції;
- посилення вибіркової пам'яті;
- підвищення рівня вербалізації, здатності словами описувати життєві явища і виражати свій стан;
- зумовленість гнучкості і здатності до свідомого розвитку людини широтою соціальних ролей, які вона виконує;
- взаємозв'язок ідентифікації людини зі своїми ролями і підвладність впливу соціальних стереотипів;
- висока готовність іти на компроміс при прийнятті рішень.

Врахування цих особливостей розвитку у соціальному навчанні членів неблагополучних сімей передбачає використання спеціальних методів, форм і засобів навчання.

Так, найпоширенішою в силу економності часу на передачу матеріалу є така форма соціального навчання, як лекція. Лекція — це узагальнений виклад знань у монолозі викладача у традиційному навчанні, враховуючи

особливості навчання дорослих, можна використовувати, як свідчить наше дослідження [35]:

- лекцію-інформацію (містить у собі повідомлення про невідомі слухачам факти);
- лекцію-діалог або лекцію вдвох;
- лекцію-інструктаж (готує до виконання якоїсь роботи, відзначається методичною спрямованістю);
- науково-популярні лекції (які містять у собі логічно побудований науковий зміст та елементи експресії);
- лекцію-показ (це розповідь про певні методи роботи і є демонстрацією того, як необхідно цю роботу виконувати);
- лекцію-репортаж (становить собою розповідь про, побачене під час зустрічі, подорожі, про випадок без називання прізвищ);
- лекцію-спогад (присвячується подіям історії, учасником чи свідком яких був оратор). Вона відзначається емоційністю, довірливим тоном, яскраво виявляє духовно-інтелектуальний світ мовця, систему його цінностей, запитів, потреб, цілей.

Для красномовства є характерними: простота та ясність викладу; чітке вираження мети; доступність у сприйнятті; засоби естетичного впливу на слухачів; відсутність штучної розпливчастості.

А. Ф. Коні писав, що слово є однією із найвеличнішою зброєю людини. Безсиле само по собі, воно стає могутнім та невідворотним, коли сказане уміло, щиро й вчасно.

Вимоги до лекції як до методу просвіти асоціальних сімей такі:

1. Складається з вступу, основної частини, висновків.
2. Логічна злагодженість, пропорційність та взаємозв'язок окремих частин лекцій.
3. Поєднання конкретного з абстрактним, аналізу з синтезом явищ, фактів, тенденцій.
4. Доказовість, аргументованість висунутих положень.

5. Емоційне забарвлення лекції.

6. Використання прийомів активізації уваги: постановка риторичних та проблемних запитань, використання порівнянь, гумору, прикладів, ТЗН, випереджаючих завдань, наочності тощо.

7. Урахування вікових особливостей слухачів та рівня їх підготовленості.

Публічна лекція відрізняється від навчальної більш доступним викладом, популярним і потрібним усім слухачам матеріалом, застосуванням мінімуму спеціальної термінології, роз'ясненням незрозумілих понять. Оскільки вона читається серед населення різного віку та з різною підготовкою, то повинна охоплювати тематику, близьку всім слухачам, цікаву для всіх, за принципом "норма закону приклад" чи "приклад - норма закону", використовувати позитивні приклади.

Фактором експресивності мови лектора є простота та зовнішня неупередженість при введенні в мову несподіваних та захоплюючих увагу слухачів структур. А. Ф. Коні відзначав: "Тон підкреслює". Однак "упасти" чи "піднятися" в тоні, зробити паузу або вимовити швидше, подати вербальну структуру емоційно або апелювати до потенційного реагування повинен вирішити сам лектор.

А. Ф. Коні радить оратору, будь-якому судовому діячу, учителю чи лектору, використовувати прийом контрасту: чим більш емоційною є ситуація, тим більш безпристрасно слід її викладати. Це сприяє евристичному домисленню і створює експресивний відгук.

Цікавим для соціального навчання дорослих є навчальний цикл Д. Колба, який доцільно застосовувати тоді, коли людина вчиться свідомо і мотивовано. Д. Колб визначив чотири основних фази, кожна з яких була необхідною для ефективного навчання, а саме:

1. Досвід. Це відноситься майже до кожної ситуації, чи події, коли може відбуватися навчання — особливо у тих випадках, коли щось не

виходить, або має місце зіткнення з проблемою. Приклади з досвіду можуть пропонуватися з наміром під час учбового курсу як засіб навчання.

2. Обдумування. Тут слухач повинен перестати розміркувати, що сталося, обдумати любую інформацію інших та прийти до висновку, що ці дії можна було б виконати ефективніше.

3. Умовивід. Ця стадія природно витікає з попередньої та включає продовження розмірковування, що сталося неправильно, чому воно сталося та умовиводу, що треба, щоб сталося по-іншому у подібній ситуації, для того, щоб результат був більш ефективним.

4. Планування. Тут слухач планує коли, де та як діяти, виходячи з розмірковувань, зроблених на попередній стадії.

Коли слухачі діють, виходячи із своїх рішень під час стадії "Планування", вони фактично отримують інший досвід та починають цикл знову. Д. Колб вказує, що у більшості випадків нам треба рухатися по колу навчального циклу з повторами для досягнення ефективного навчання.

5. Виконання дій:

- в аудиторії: у парі; в групі; самостійно, але під наглядом педагога;
- вдома: самостійно; разом із членами сім'ї [51].

Після цього цикл можна починати з нового витка фази А, але з розглядом того досвіду, якого набули слухачі під час попереднього циклу. Лекцію доцільно поєднувати разом із: іншими словесними методами (обмін запитаннями, самостійна робота, обговорення індивідуальні консультації тощо); наочними методами (демонстрація); практичними методами (кейси, рольові ігри, вправи, самостійна робота).

Особливості, переваги, обмеження і варіанти застосування цих методів наведено у додатку В, який розкрито нами відповідно до соціального навчання дорослих членів неблагополучної асоціальної сім'ї.

Основними формами соціального навчання, крім лекцій, є: семінари; "круглі столи"; практичні заняття.

Семинар — форма організації навчально-пізнавальної діяльності, яка спрямована на поглиблення теоретичних знань, одержаних на лекції [36]. Семінари можуть проводитися (Г.К. Селевко) на основі інформації (доповіді) одного чи кількох слухачів, роботи проблемних груп, консиліуму чи балінтовської групи, ділової гри, диспуту.

Найбільш ефективним є поєднання різних форм соціального навчання у тренінгу, оскільки його структура найповніше відповідає:

- особливостям розвитку дорослих;
- вимогам особистісно-орієнтованої технології навчання;
- етапам засвоєння життєвих сімейних умінь і навичок;
- принципам соціального навчання дорослих.

Будь-який тренінг складається з таких етапів, як: актуалізація проблеми; конкретизація; проблематизація (протиріччя, питання); практичне застосування навичок; рекомендації[48].

Тренінг передбачає взаємодію-діалог із слухачами на основі особистісно-орієнтованого навчання. Наведемо один із варіантів реалізації такої технології на занятті [1]:

I. Створення суб'єкт-суб'єктних зв'язків у взаємодії:

- 1) забезпечення прийняття навчальної мети (мотивація);
- 2) рівність позицій усіх, забезпечення активності на всіх етапах: під час порушення проблеми, корекції думок, аналізу роботи; поліфонія — звучить голос кожного;
- 3) взаємна повага до думок кожного, толерантність, розвиток думок кожного;
- 4) прагнення до співучасті, спільності ("ми подумаємо"), звернення до аудиторії.

II. Створення атмосфери інтелектуальної єдності на занятті, співроздумів:

- 1) порушення закритих питань;
- 2) постановка риторичних питань;

- 3) порушення проблемних питань;
- 4) зіставлення різних міркувань, фактів, позицій, включення діалогу.

III. Створення емоційної єдності, атмосфери співпереживання:

- 1) особистісна забарвленість інформації, її модальність;
- 2) персоніфікація змісту (звернення до досвіду слухачів, власного досвіду, досвіду інших);
- 3) застосування словесно-образної виразності (введення описів, словесних картин, укрупнення деталей, тропів, засобів синтаксичної виразності);
- 4) забезпечення логічної виразності (інтригуючий початок, емоційна завершеність розповіді).

IV. Забезпечення взаємодії психологічною технікою:

- 1) чіткість вимови (дикція) і орієнтація мовлення на слухачів;
- 2) використання дистанції як засобу контакту;
- 3) зоровий (візуальний) контакт;
- 4) забезпечення творчого самопочуття на занятті, виразність міміки і пантоміміки як вияв творчого самопочуття.

2.2. Особливості роботи соціального працівника з різними типами сімей

Для того, щоб потенційно-неблагополучні сім'ї не стали внаслідок зниження власного соціального потенціалу і функціональної спроможності неблагополучними сім'ями, необхідна спеціальна соціально-психологічна робота з ними: обслуговування і профілактика. Оскільки незмінними є мета, принципи, форми і методи роботи, то особливості роботи з такими сім'ями полягають у технологіях, які враховують суб'єктивні та об'єктивні фактори роботи з сім'єю, передбачають добровільність роботи, бажання сімей усвідомити свої проблеми і розв'язувати їх із сторонньою допомогою.

Соціально-психологічні технології можна визначити як алгоритм, спосіб здійснення діяльності на основі її поділу на дії та операції, які є скоординованими, синхронізованими і передбачають вибір оптимальних засобів і методів їх виконання для досягнення мети і виконання завдань через такі етапи як:

- 1) теоретичне обґрунтування діяльності на основі аналізу інформації;
- 2) вибір критеріїв, методів, засобів діяльності;
- 3) безпосередні поетапні дії, які спрямовані на розв'язання проблеми;
- 4) контроль і корекція результатів (зворотній зв'язок) [38].

Особливостями соціально-психологічних технологій є: випереджаючий характер і спрямованість на усунення проблем, динамічність, циклічність, дискретність. Соціально-психологічні технології є формою узагальнених і систематизованих знань, досвіду, вмінь і практики роботи суб'єктів соціально-психологічної діяльності [21]. Діяльність має мету і зміст, складається з дій, підпорядкованих загальній меті. Тому можна говорити про те, що технології визначаються метою, принципами і змістом діяльності, а розрізняються за суб'єктами, об'єктами, сферами застосування і рівнями. Отже, соціально-психологічні технології роботи з потенційно-неблагополучною сім'єю можна класифікувати таким чином:

а) за типом сім'ї: з функціонально-неспроможними сім'ями, з сім'ями з порушеною структурою; з сім'ями, в яких порушені внутрішньородинні зв'язки; зв'язки з мікро- або макросередовищем;

б) за етапами розвитку і життєдіяльності сім'ї: підготовка до створення сім'ї, первинний шлюб, первинна сім'я, вторинна сім'я, вторинний шлюб;

в) за проблемами сім'ї: пов'язаними з розвитком сім'ї та її членів; пов'язані з несподіваними стресовими факторами, які руйнують звичний спосіб життя сім'ї;

г) за рівнем роботи: прості (доступні нефаківцям); складні (які вимагають дій фахівця); надскладні (які вимагають дій фахівців у різних галузях);

д) за ступенем участі сім'ї: технології допомоги (реабілітація); технології, які вимагають дій самих сімей (обслуговування, профілактика); технології спільних дій (супровід та профілактика).

Розглянемо технології роботи з потенційно-неблагополучними сім'ями різних типів. Основою для їх виділення є:

1) мета соціально-педагогічної роботи з сім'єю (захист прав сім'ї у суспільстві та її членів у родині);

2) функції соціального педагога (комунікативна, організаторська, прогностична, охоронно-захисна, діагностична, попереджувально-профілактична, корекцій-но-реабілітаційна, соціально-терапевтична);

3) проблеми сім'ї та тип сім'ї;

4) принципи соціально-педагогічної роботи з сім'єю.

1. Бездітна сім'я. Проблема: відновлення здатності членів подружжя мати дітей або пошук прийомної дитини. Методи роботи: консультування, інформування, соціальна реклама, приклад. Напрямки роботи: подолання односторонньої спрямованості членів сім'ї мати дитину (залучення їх до фасилітаторства, волонтерства, благодійності, просвіти); профілактика девіантної поведінки членів сім'ї, надання інформаційно-консультативної допомоги; організація груп за інтересами, груп взаємопідтримки, організація предметного дозвілля і спілкування. Форми роботи: клуби, секції, походи, спільне відзначення свят, індивідуальні консультації, відеолекторії, телефони Довіри тощо [6].

2. Багатодітна сім'я. Це сім'я, яка має 3 і більше дітей. Проблема такої сім'ї: матеріальне забезпечення дітей, нестабільність статусу у суспільній свідомості, соціально-рольова нестабільність у сім'ї, наявність споживацьких життєвих установок. Методи соціально-психологічної роботи: інформування, переконання, консультації, приклад, перенавчання, заохочення. Напрямки

роботи: навчання сімейному бізнесу, інформування про права сім'ї і дітей, організація дозвілля, відпочинку і предметного спілкування батьків і дітей, представництво інтересів багатодітних сімей, організація підготовки і перепідготовки членів сім'ї. Форми роботи: курси, семінари, клуби, круглі столи, консультпункти, „гарячі” телефонні лінії, лекторії [3].

3. Малодітна сім'я. Проблема внутрішньосімейного спілкування, наявність егоцентричних якостей у дитини, проблема авторитету і лідерства членів подружжя. Методи роботи: переконання, навіювання, реконструкція характеру, створення і аналіз педагогічних ситуацій, переключення, консультування, заохочення, вправи. Напрямки роботи: формування тендерної рівності, культури миру в сім'ї, інформування про права членів сім'ї у самій родині, профілактика сімейних конфліктів, формування власної моделі сімейного виховання і коригування моделі сімейного життя, просвіта з проблем родинного виховання. Форми роботи: тренінги, консультпункти, вечори запитань і відповідей, розповсюдження брошур, буклетів серед батьків, дітей, лекторії, тематичні передачі з проблем родинного виховання і сімейних конфліктів на радіо, ТБ, виставки педагогічної літератури [3; 43].

4. Молода сім'я. Проблема адаптації подружжя до сімейного життя, вироблення спільної моделі сімейного життя, відокремлення від батьківських сімей, розподіл соціальних ролей і оволодіння різними функціями сім'ї. Методи роботи: інформування, консультування, переконання, приклад, представництво, заохочення, вправи.

Напрямки роботи: формування тендерної рівності в сім'ї, запобігання насильству в сім'ї, просвіта з прав і обов'язків членів сім'ї та молоді сім'ї у суспільстві, запобігання сімейних конфліктів, планування сім'ї, допомога у працевлаштуванні. Форми роботи: ярмарки професій, курси, тренінги, семінари, лекторії, передачі з проблем молоді сім'ї на ТБ, радіо, консультпункти, виїзні консультації; вечори запитань і відповідей, громадські приймальні, спеціальні телефонні лінії, розповсюдження буклетів,

брошур, презентації соціальних програм для молоді і молоді сім'ї, школи і клуби молоді сім'ї тощо [16].

5. Неповна сім'я. Проблема адаптації до нового статусу в соціумі, проблема виховання дітей через відсутність когось із батьків, матеріальні умови життя сімей, можливість розвитку у батьків та дітей девіантностей типу: „нерозвиненість батьківських почуттів”, „емоційне відторгнення”, комплексу неповноцінності в дітей чи батьків. Напрямки роботи: формування позитивного мислення, профілактика помилок у родинному вихованні, просвіта з прав сім'ї та дітей, корекція стосунків сім'ї та її членів з мікросередовищем, допомога у навчанні та працевлаштуванні дітей і батьків з неповної сім'ї.

Методи роботи: інформування, консультування, переконання, навіювання, приклад, представництво, перенавчання, переключення, реконструкція характеру, педагогічні ситуації, вправи тощо. Форми роботи: групи підтримки чи самопомоги, лекторії, консультпункти, тренінги, семінари, курси, ярмарки професій, громадські оплачувані роботи для дітей, організація предметного дозвілля, спілкування і відпочинку дітей і батьків [12].

6. Первинна сім'я. Проблема: вироблення власної моделі родинного виховання, яка відрізняється від батьківських, перерозподіл ролей та обов'язків у сім'ї у зв'язку з появою дитини. Методи роботи: інформування, приклад, вправи, переконання. Напрямки роботи: батьківська просвіта, робота по укріпленню подружніх стосунків, формуванню тендерної рівності, запобігання насильства в сім'ї, допомога у працевлаштуванні сім'ї, організація дозвілля і відпочинку сім'ї. Форми роботи: школи молодих батьків, клуби сімейного спілкування, спільне відзначення свят, День сім'ї, День матері, розваги, ігри, тренінги, лекторії, передачі на замовлення на радіо, ТБ, вечори запитань і відповідей, педагогічний десант, виставки педагогічної літератури, консультпункти, ярмарки професій, перепідготовки тощо [4].

7. Вторинна сім'я. Проблема: згасання подружніх почуттів, кохання при накопиченні проблем сім'ї, виховання дітей; збільшення самостійності дитини і внаслідок цього — конфлікт між батьками і дітьми; конфлікти між чоловіком і дружиною з приводу самостійності дітей, їх виховання. Методи: консультації, переконання, навіювання, контракт, приклад, вправи, реконструкція характеру, педагогічні ситуації, переключення.

Напрямки роботи: корекція сімейних стосунків, формування, толерантності, культури миру в сім'ї, профілактика насильства в сім'ї, батьківська просвіта, організація дозвілля, відпочинку і предметного спілкування членів сім'ї. Форми роботи: сімейні клуби, конкурси, походи, вікторини, змагання, курси сімейного бізнесу, тренінги, лекторії на замовлення, сімейні свята, консультпункти, телефони і пошта „Довіри”, виставки педагогічної літератури тощо [5].

8. Позашлюбна сім'я. Проблема: неоформлені стосунки позначаються на обов'язках щодо членів сім'ї, стосунках з мікросередовищем, відсутність чітких уявлень про майбутнє сім'ї, відсутність розуміння у мікросередовищі, напруга очікування визначеності подружніх стосунків. Методи роботи: контракт, консультації, приклад, переконання, вимоги, соціальна реклама, реконструкція характеру.

Напрямки роботи: пропаганда сімейного способу життя, просвіта з прав сім'ї та її членів, попередження відмов матерів від позашлюбних дітей. Форми роботи: передачі на радіо, ТБ, відеолекторії, консультпункти, телефони і пошта Довіри, притулки для жінок і дітей, розповсюдження буклетів, брошур [9].

9. Вторинношлюбна сім'я. Проблеми: ефект «ореолу» (стереотипи переваг попереднього чоловіка чи дружини у порівнянні з новим партнером), психологічний захист членів сім'ї, адаптація нового члена сім'ї до інших, взаємостосунки колишніх і теперішніх членів подружжя між собою і дітьми, з мікросередовищем, розвитку особистості дитини і формування в неї моделі

сімейного життя. Методи роботи: консультації, вимоги, переконання, приклад, навчання, приклад, переключення.

Напрямки роботи: подолання агресивності колишніх членів сім'ї один до одного, профілактика дитячої депресії, девіантної поведінки дітей в умовах різноманітних вимог батьків, насильства в сім'ї, подолання ворожості матері до дітей, які схожі на колишнього чоловіка (і навпаки), допомога в адаптації сім'ї до нової структури, пропагування сімейного образу життя, корекція внутрішньосімейних взаємин і взаємозв'язки сім'ї з мікросередовищем, формування тендерної рівності. Форми роботи: консультпункти, клуби сімейного спілкування, підліткові клуби, гуртки, лекторії на замовлення, телефони і пошта «Довіри», групи взаємо- і самопідтримки, тренінги, курси, семінари [10].

10. Міжнаціональна сім'я. Проблема: взаємостосунки сім'ї з мікро-та макросередовищем, вибору дітьми національної приналежності, вибору батьками традицій, освіти, релігії, громадянства дітей, ставлення членів сім'ї до національних та релігійних цінностей, спілкування із співвітчизниками. Методи роботи: просвіта, вимоги, переконання, реконструкція характеру, „вибух”, переключення, перенавчання. Напрями роботи: просвіта батьків і дітей, консультування, корекція сімейних стосунків, профілактика насильства в сім'ї, формування культури миру, толерантності, тендерної рівності, організація на основі національних традицій і загальнолюдських цінностей дозвілля і відпочинку сімей. Форми роботи: тренінги, курси, семінари, передачі на ТБ, радіо, спільне відзначення національних та державних свят, груші підтримки і самодопомоги, консультпункти, клуби сімейного спілкування, недільні школи тощо [22].

11. Дистантна сім'я. (Члени сім'ї — на відстані від неї з різних причин: заробітки, ув'язнення, лікування, неспроможність утримувати сім'ю і передача дітей тимчасово в інтернат). Проблема: епізодичність виховних впливів на дітей, брак сімейних стосунків, що приводить до „емоційного відторгнення” батьків дітьми, протиставлення батьківських ставлень до

дітей, непорозумінням дітей з мікросередовищем, неузгодженість поглядів батьків на виховання дітей. Методи роботи: консультування, вправи, переконання, реконструкція, переключення, контракт, приклад.

Напрямки роботи: адаптація членів сім'ї до зустрічей і нових розлучень, стабілізація і корекція внутрішньосімейних стосунків, допомога в організації спілкування на відстані, організація груп взаємопідтримки, самопомоги, залучення дітей до культурно-дозвілдової діяльності, профілактика сімейних конфліктів. Форми роботи: консультпункти, групи само- і взаємопомоги, гуртки за інтересами, клуби спілкування, спільне відзначення свят, благодійні акції, екскурсії, походи, тренінги [12].

12. Вторинний шлюб. Проблема: діти вийшли з сім'ї до самотійного життя, батьки лишилися сам на сам з негарним здоров'ям, згаслими почуттями, інколи без роботи, але із звичкою самостверджуватися в житті. Методи роботи: інформування, приклад, переконання, вимоги, вправи. Напрямки роботи: допомога у пошуку нових життєвих цілей, збереженні здоров'я, турботі один про одного, формування толерантності, емпатії, культури миру в сім'ї, організація спілкування, дозвілля і відпочинку сімей. Форми роботи: клуби, секції здоров'я, групи взаємо- і самопідтримки, тематичні круглі столи, передачі на ТБ, радіо, волонтерська допомога вдома, буклети, брошури, виставки літератури з питань цінностей, здоров'я, благодійні акції, спільне відзначення свят, об'єднання поколінь у громадській роботі [26].

13. Різномірний сім'я (соціально-гетерогенна сім'я, в якій різне освітнє, соціальне становище чоловіка і дружини). Проблема: самореалізація членів сім'ї, неузгодженість поглядів, цінностей, цілей подружжя, приховування сімейних негараздів з причини ревнощів, підозри, наявності у кожного з членів подружжя власних інтересів і мікросередовища, лідерство одного із членів сім'ї у поєднанні з авторитарним стилем спілкування викликає негативізм і опір з боку інших членів сім'ї, діти або несамостійні, неініціативні, або з девіантною поведінкою, стосунки між батьками і дітьми

напружені і базуються на обов'язку, відповідальності, а не на щирості, довірі, любові, повазі. Методи роботи: переконання, навіювання, консультування, педагогічні ситуації, реконструкція характеру, переключення, перенавчання, «вибух», паралельна педагогічна дія, контракт.

Напрямки роботи: допомога у професійній та особистій самореалізації членам сім'ї, профілактика сімейних конфліктів, формування тендерної рівності, толерантності, культури миру в сім'ї, організація сімейного дозвілля і предметного спілкування, батьківської просвіти, профілактика девіантної поведінки членів сім'ї у родині, ознайомлення членів сім'ї з правами дітей і дорослих у сім'ї. Форми роботи: тренінги, семінари, консультпункти, „гарячі” телефонні лінії, телефони „Довіри”, лекторії, курси підвищення кваліфікації, брошури, буклети, виставки літератури, клуби дівочі, жіночі, спілкування, зустрічі з цікавими людьми, вечори запитань і відповідей [43].

14. Складна сім'я (патріархальна). Проблема: самостійності дорослих дітей, адаптація нових членів сім'ї у налагодженому поколіннями життєвому укладі сім'ї, формування моделей сімейного життя і виховання дітей в умовах традицій, авторитету старшого покоління, лідерства у розв'язанні загальносімейних задач, можливість появи девіантності типу «виховання невпевненості», спілкування членів сім'ї із власним мікросередовищем. Методи роботи: переконання, переключення, реконструкція характеру, приклад, інформування. Напрямки роботи: батьківська просвіта, просвіта про права сім'ї у суспільстві і права дітей у сім'ї, профілактика насильства в сім'ї, формування тендерної рівності, толерантності, культури миру, створення умов для самореалізації непрацюючих членів сім'ї через залучення їх до громадської діяльності, благодійних акцій, організація дозвілля, спілкування за інтересами. Форми роботи: клуби, гуртки, сімейні і державні свята, вечори відпочинку, розваги, ігри, сімейні конкурси, курси, тренінги, лекторії, екскурсії, конференції, благодійні акції, громадські приймальні, фасилітаторство, зустрічі з цікавими людьми, пошта «Довіри», круглі столи з питань молодіжної і сімейної політики [28].

15. Опікунська сім'я. Проблеми: соціальний статус опікунів — робітники, службовці, пенсіонери, який є малооплачуваним і вимагає додаткових пошуків роботи; вік — 50% опікунів старше 50 років, найчастіше це — бабусі; відсутність досвіду виховання нерідних дітей і проблеми адаптації цих дітей в опікунській сім'ї та новому мікросередовищі, прискореної підготовки дітей до дорослого життя: у 18 років вони повинні вже самостійно розв'язувати всі життєві проблеми, мати роботу, житло. Методи роботи: перенавчання, інформування, консультації, приклад, представництво, переконання, вимоги, соціальна реклама.

Напрямки роботи: підготовка опікунів до виховання і догляду дітей, підготовка рідних і нерідних дітей до входження в опікунську сім'ю, адаптація сім'ї у мікросередовищі, а нерідної дитини — в сім'ї та школі, супровід опікунської сім'ї, підготовка сім'ї до виходу дитини, яка знаходиться під опікою, з неї, підготовка дитини до самостійного життя. Форми роботи: тренінги, семінари, круглі столи, сімейні вечори, спільне відзначення свят, екскурсії, консультпункти, рейди-перевірки, виставки педагогічної літератури [7].

16. Сім'ї, де є засуджені батьки, старші брати. Проблема: незадоволеності дитини відсутністю батька, ставлення матері до відсутнього батька, яке вона переносить на дитину, негативне ставлення мікросередовища до такої сім'ї, насильства щодо дітей у сім'ї. Методи роботи: інформування, переконання, навіювання, вимоги, аналіз конкретних ситуацій, переключення, консультації, реконструкція характеру. Напрями роботи: допомога в організації контактів між членами сім'ї, профілактика негативних явищ і девіантної поведінки, попередження боротьби з насильством у сім'ї, адаптація сім'ї у мікросередовищі, корекція внутрішньосімейних стосунків, організація предметного дозвілля і відпочинку дітей, формування позитивного мислення у членів сім'ї, впевненості у своїх силах і позитивного ставлення до засуджених. Форми

роботи: зустрічі членів сім'ї, бесіди, тренінги, консультпункти, рейди-перевірки, групи взаємопідтримки [9].

2.3. Аналіз результатів експериментального дослідження

Для визначення шляхів удосконалення соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями, а також рівня педагогічних знань батьків щодо питань виховання дітей ми вивчали сучасний стан внутрішньосімейних взаємовідносин в сучасній українській сім'ї. Рівень освіченості батьків визначався шляхом проведення констатуючого експерименту. Зміст проведеної роботи був спрямований на виявлення даної проблеми, розуміння необхідності її вирішення, прагнення до вдосконалення особистого досвіду.

Експериментом було охоплено 50 учнів 8 – 9 класів ЗОШ № 11 м. Тернополя та 50 батьків учнів. У процесі констатуючого експерименту було встановлено, що батьки відчувають нестачу інформації з проблем виховання дітей. Саме ця проблема може стати першопричиною неадекватної поведінки батьків до дитини, неправильного її виховання.

Результати проведеного опитування переконливо доводять необхідність психологічної роботи з батьками. На запитання „Чи вчите Ви своїх дітей культурі міжособистісних стосунків?” 50 батьків різних професій і віку відповіли таким чином: так, систематично – 8% ; рідко, від випадку до випадку – 11 %; намагаюсь, але не виходить – 22%; ні, тому що не знаю, що і як сказати – 48%; ні, бо вважаю це зайвим –11 %. Якщо батьки і мають певні знання з цієї галузі, то їм важко знайти потрібні слова або час для відвертої розмови з дитиною. Простежується відсутність вміння, а часто й бажання, розмовляти з дітьми. В результаті підростаюче покоління не має уявлення про життєво важливі речі. Як наслідок байдужості - відсутність свідомого виховного впливу батьків на дитину, недостатнє керівництво і контроль за її діяльністю, за її спілкуванням з ровесниками. З байдужістю батьків пов'язана і їх безпорадність та некомпетентність. Цілком очевидно, що для більшості

молоді батьківська сім'я як взірць для наслідування втратила свою привабливість. Відповіді учнів на запитання „Чи є для Вас ідеалом для наслідування подружжя Ваших батьків?” розподілились таким чином: так – 22 %, ні – 21 %, не зовсім – 23 %, в окремих випадках – 34 %.

Для підтвердження достовірності наших даних порівняємо їх з результатами дослідження Т.В. Говорун, яка стверджує, що для 35–40% 10–14 – річних дітей батьківська сім'я є взірцем для наслідування, для решти — втратила свою привабливість. Натомість ідеалами виступають популярні актори, співаки, топ - моделі [13]. З огляду на це можна констатувати відсутність у сім'ях позитивних зразків для становлення особистості. Відсутність уваги, чуйності з боку батьків підштовхує дітей на пошук цих якостей в оточуючих.

Постійне напруження у спілкуванні з батьками створює певні психологічні бар'єри, перешкоджає засвоєнню зразків адекватної міжособистісної поведінки. Ось типові думки учнів: „я люблю своїх батьків ..., але вони мене не розуміють”, „не маємо нічого спільного”, „вважаю, що більшість батьків не вміє виховувати своїх дітей”, „я хотіла б, щоб мій батько приходив додому тверезим”, „я хотіла б, щоб батько повернувся до нас”, „я люблю свою матір, але вона має багато недоліків”, „я і мої батьки — різні люди”, „я хотіла б, щоб мій батько був добрим та чуйним, приділяв мені увагу, допомагав мамі, і ми були б щасливі”, „мої батьки постійно сваряться, я не хочу жити з ними”.

На запитання “ Чи обговорюєте Ви зі своїми батьками питання, які є важливими для Вас?” учні відповіли: так – 22%, дуже рідко – 42%, ні – 14%, часто – 22%. Відповідно, на запитання “ Чи часто Ваші батьки цікавляться Вашими мріями, бажаннями, потребами?” відповіді учнів розподілилися таким чином: так – 24%, дуже рідко – 48%, ні – 28%.

Аналіз отриманих відповідей вказує наявність слабких контактів дітей з батьками, що перешкоджає їх нормальному спілкуванню та негативно позначається на загальному гармонійному розвитку дитини й сімейній

атмосфері, ми можемо діагностувати неспроможність або невміння батьків створити найоптимальніші умови функціонування сім'ї як цілісної системи. І як результат - непорозуміння між дітьми й батьками, взаємонеповага, створення конфліктних ситуацій.

Свої взаємини з батьками діти оцінюють таким чином: дружні – 46%; дуже близькі – 16%; погані – 16%; напружені – 22%. В таблиці 2.1 представлені методи виховного впливу батьків на власних дітей, які відмітили самі діти. Цікавим є розгляд даного питання стосовно існуючих взаємостосунків у сім'ї.

Таблиця 2.1

**Методи виховного впливу батьків на дітей з врахуванням
взаємозв'язків у сім'ї**

Методи виховання	Взаємостосунки між батьками й дітьми			
	Дружні	Дуже близькі	Погані	Напружені
Контроль	26%	-	37,5%	45%
Повчання	21%	12,5%	62,5%	54%
Заохочення	34%	50%	12,5%	11%
Особистий приклад	34%	62,5%	25%	9%
Покарання	8,7%	-	75%	15%

Аналізуючи відповіді респондентів, ми бачимо, що в сім'ях, в яких погані або напружені взаємостосунки між батьками і дітьми найчастіше використовуються покарання та контроль як провідні виховні засоби. Натомість, в сім'ях, де дружні та близькі взаємини – особистий приклад та заохочення.

Аналіз результатів анкетування батьків засвідчив, що на думку 80% респондентів, вони користуються вмінням поважати і поважають людську гідність дитини. Стримувати себе і не втручатися в особисте життя дитини

можуть 70% опитуваних, не користуються таким вмінням 65%, іноді застосовують це 54%.

Таким чином, проаналізувавши думки дітей та батьків на проблему виховного процесу в сучасній українській сім'ї можна констатувати, що:

- батьки відчують обмеженість в соціально-психологічних знаннях, в сфері виховання власної дитини;
- взаємини батьків та дітей з погляду підлітків є досить далекими від гармонійних та бажаних;
- покарання як провідний засіб виховання використовують в сім'ях, в яких погані або напружені взаємозв'язки між батьками і дітьми;
- особисто звертатися до спеціалістів за допомогою у вирішенні психолого-педагогічної проблеми більшість батьків не планує хоча вказують про нестачу інформації з даних питань.

Для того, щоб сприяти оптимізації дитячо-батьківських взаємин, налагодженню доброзичливих взаємозв'язків необхідно здійснювати соціально-психологічний супровід сім'ї з метою підвищення рівня поінформованості батьків з питань сімейного виховання; навчання батьків різноманітним методам виховання.

З цією метою нами розроблено і впроваджено програму соціально-психологічного супроводу сім'ї, яка включає в себе питання налагодження доброзичливих взаємостосунків між батьками й дітьми (див. додаток В). Зміст її передбачає вирішення таких завдань:

- формування у батьків спрямованості на пошук найоптимальніших методів виховання;
- творче засвоєння соціально-психологічних знань для того, щоб вони стали керівництвом до дії і сприяли підвищенню ефективності виховання дітей;
- формування здатності усвідомлювати сімейну дійсність, вміння приймати найбільш ефективні рішення в співвідношенні їх з закономірностями, принципами виховання;

- взаємне збагачення досвідом дитячо-батьківських взаємозв'язків.

При складанні програми роботи з батьками ми враховували, що більшість з них (75%) не мають спеціальної психолого-педагогічної освіти, саме тому брався до уваги рівень їхньої поінформованості з проблем виховання, досвід розв'язання конфліктних ситуацій в системі дитячо-батьківських взаємин, взаєностосунки між самим подружжям.

Аналіз даних, одержаних упродовж формуючого експерименту, переконує нас в доцільності соціально-психологічної діяльності з батьками щодо формування в них культури виховання та культури спілкування з дітьми. Порівняльні дані щодо оволодіння батьками прийомами ефективного психолого-педагогічного виховання дітей на початку та наприкінці експериментальної роботи представлені у таблиці 2.1. Дані опрацьовувались за допомогою критерію Стьюдента.

Таблиця 2.2

Порівняльні дані щодо оволодіння батьками прийомами ефективного соціально-психологічного виховання дітей на початку та наприкінці експериментальної роботи, %

Групи батьків	До проведення формуючого експерименту	Після проведення формуючого експерименту
Експериментальна	21	75
Контрольна	25	34

Отже, розроблена програма соціально-психологічного супроводу сприяє повноцінному функціонуванню сім'ї і попередженню проблем у взаєностосунках батьків та дітей.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду проблеми неблагополуччя сім'ї довів, що дане явище є притаманне будь-якій державі й на даний час ця проблема гостро постала в багатьох країнах. Аналізом відзначено зростання зацікавленості громадськості у її подоланні, про що свідчить поява програм щодо надання допомоги неблагополучним сім'ям, вдосконалення нормативно-законодавчої бази щодо даної проблеми, розробка моделей та принципів втручання в асоціальну сім'ю.

2. Соціально-психологічний супровід неблагополучних асоціальних сімей – новий, але вкрай необхідний вид соціальної роботи з сім'єю в Україні, який повинен враховувати кращий закордонний і вітчизняний досвід, сучасні методологічні підходи до соціальної роботи, особливості сім'ї як складно організованої соціальної системи. Соціально-психологічний супровід забезпечує: подолання сім'єю з допомогою соціальних працівників причин своїх проблем та їх наслідків, формування у сім'ї незалежного способу життя, функціональної спроможності сімей. Такий соціальний супровід є тривалим, але дієвим, оскільки він ґрунтується на допомозі у розв'язанні найболючіших проблем сім'ї у поєднанні з самостійною роботою її членів, що дозволяє кожному з них реалізовувати свої права і виконувати обов'язки, враховуючи почуття, потреби, цілі інших членів сім'ї.

3. У процесі констатуючого експерименту виявлено, що батьки відчують недостатність інформації з проблем виховання дітей. В сім'ях, в яких напруженні взаємини між батьками і дітьми найчастіше використовуються покарання та контроль як провідні виховні засоби. Результати дослідження переконливо доводять необхідність соціально-психологічної роботи з батьками. Досягти суттєвих змін можна лише за умови належної роботи соціального працівника з батьками, на основі врахування традицій вітчизняної освіти та кращого зарубіжного досвіду соціальної роботи по розв'язанню окреслених проблем.

4. Розроблено та апробовано програму соціально-психологічного супроводу асоціальної сім'ї. Аналіз її змісту засвідчив значні можливості в роботі з неблагополучною сім'єю.

5. Порівняльний аналіз результатів констатуючого та формуючого експерименту підтвердив значне підвищення рівня соціально-психологічних знань батьків, а це, в свою чергу, обумовлює покращення взаємин у сім'ї.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів проблеми асоціальних сімей. Її складність, багатогранність і надзвичайна актуальність вимагає подальшого поглиблення змісту, вдосконалення шляхів соціально-психологічної роботи з асоціальними сім'ями, розширення можливостей практичної допомоги батькам в отриманні кваліфікованої допомоги з проблем виховання та спілкування з дитиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева Л.С. Особенности неблагополучных семей и возможности школы в работе с ними.// Вопросы профилактики правонарушений несовершеннолетних: Сб науч. тр. – М.: Просвещение, 1985. – С. 32–39.
2. Алексеева Л.С., Меновщиков В.Ю. Социальный патронат семьи в системе социального обслуживания: Научно-методическое пособие. – М.: Просвещение, 2000. – 160 с.
3. Алексеєнко Т. Як сімейне середовище впливає на дитину // Початкова школа. – 2000. – №10. – С. 57– 60.
4. Алексеєнко Т. У чому сутність гуманних взаємин батьків і дітей? // Рідна школа. – 2001. – №3. – С. 33–36.
5. Бессонова Т.Б. Особенности развития ребенка в неблагополучной семье.// Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №1. – С. 39 – 42.
6. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
7. Бондарчук О.І. Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. – К.: АЛД, 1998. – 165 с.
8. Бочарова В.Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход. – М.: Просвещение, 1999. – С. 29–56.
9. Бессонова Т.Б. Особенности развития ребенка в неблагополучной семье // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №1. – С. 39 – 42.
10. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра: Кн. для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.
11. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М.: Академия, 1990. – 440 с.
12. Видра Д. Помощь разведённым родителям и их детям: от трагедии к надежде. По страницам научных трудов Гельмута Фигдора. – М.: Просвещение, 2000. – 224 с.
13. Визначення типів неадекватного сімейного виховання у підлітків в роботі центрів соціальних служб для молоді. – Тернопіль, 1995. – 18 с.

14. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.
15. Грабар М.И., Красноярская К.П. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы. – М.: Педагогика, 1977. – 134 с.
16. Зайцева З.Г., Зверева І.Д. Соціальна підтримка молоді сім'ї: Збірник інформаційних, теоретичних та методичних матеріалів для працівників соціальних служб для молоді. Випуск 1. – К.: ACADEMPRESS, 1994. – 141 с.
17. Зайцева З.Г., Трубавіна І.М, Комплексна програма центрів ССМ Соціальна підтримка сім'ї / / Комплексні програми центрів ССМ. – К.: УДЦССМ, 2001. – С. 5–26.
18. Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21 червня 2001 року.
19. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 2008 року.
20. Зверева І.Д., Козубовська І.В., Пічкарь О.П. Соціальна робота з дітьми та молоддю.-Ужгород: УНУ, 2000. – 191 с.
21. Зубкова Т.С., Тимошина Н.В. Организация и содержание работы по социальной защите женщин, детей и семьи. – М.: Изд. Центр Академия, 2003. – 224 с.
22. Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебнік С.Р. Соціальна педагогіка/Соціальна робота: Навч. посібник.-К.: ІЗМН, 1997. – С. 222–241.
23. Кодекс про шлюб та сім'ю в Україні.
24. Козубовська І.В., Керецман В.Ю., Товканець Г.В. Роль і функції соціально – психологічної служби в роботі з сім'єю. – Ужгород, 1998. – 173 с.
25. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 245 с.
26. На благо ребенка вместе с семьей. Развитие системы защиты детей в

- Сегежском районе. – М.: Периодика, 1999. – 216 с.
27. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи. - Ужгород: УНУ, 2001. – 152с.
28. Постовий В., Кравченко Т. Гармонія і дисгармонія стосунків батьків та дітей у сучасній родині // Рідна школа. – 2001. – №7. – С. 33–36.
29. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Мистецтво взаєморозуміння та педагогіка сімейного спілкування. – К.: Веселка, 1998. –192 с.
30. Содержание и организация деятельности территориальных центров социальной помощи семье и детям: Научно-методическое пособие в помощь работникам социальных служб и органов управления. – М.: Издательский центр Академия, 2007. – 122 с.
31. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – У 2-х ч. / За заг. ред. Ходорчук А.Я. – К.:УД ЦССМ, 2001. – С. 164–177.
32. Соціальна робота з дітьми та молоддю: проблеми, пошуки, перспективи, – К., 2000. – 140 с.
33. Соціальна робота з молоддю сім'єю. Збірник теоретичних та методичних матеріалів для працівників соціальних служб для молоді. Випуск 2. – К.: АЛД, 1995. – 100 с.
34. Социальные работники за безопасность в семье: Учебное пособие / Под ред. М.И. Либоракиной. – М.: Издательский центр Академия, 1999. – 123 с.
35. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів.- К.: УДЦССМ, 2000.– 258 с.
36. Словарь по социальной пед-ке: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/ Авт.-сост. А.В.Мардахаев. – М.: Издательский центр Академия, 2002. – 368 с.
37. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: Методичний посібник / С.В. Толстоухова, О.О. Яременко, О.В. Вакуленко та ін. – К.: ДЦССМ, Державний ін-т проблем

- сім'ї та молоді, 2003. – 88 с.
38. Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. – К., 2000. – С. 180–194.
39. Торохтий В.С. Основы психолого-педагогического обеспечения социальной работы с семьей. В 2-х частях. – М.: МГСУ, 2000. – С. 56–78.
40. Торохтий В.С. Учебная программа по дисциплине: Психология социальной работы с семьей. – М.: Издательский центр Академия, 1996. – 43 с.
41. Трубавіна І.М., Бугаєць Н.А. Методи вивчення сім'ї. – К.: УДЦССМ, 2001. – 76 с.
42. Трубавіна І.М. Етика соціально-педагогічної роботи з сім'єю. – К.: УДЦССМ, 2000. – 94 с.
43. Трубавіна І.М. Консультування сім'ї: Науково-методичні матеріали. Частина 1. – К.: ДЦССМ, 2003. – 88 с.
44. Трубавіна І.М. Методологічні аспекти підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з сім'єю // Педагогічні науки. Наукові записки КДПУ, - Кіровоград: КДПУ, – 2001.–Вип. 32, Ч.1., – С. 197–201.
45. Трубавіна І.М. Програма “Соціальний супровід неблагополучної сім'ї” // Комплексні програми центрів ССМ. – К.: УДЦССМ, 2001.– С. 23.
46. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю Навчальний посібник – К.: ДЦССМ, 2003. – 132 с.
47. Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – С. 380–384.
48. Форми і методи роботи з молодією сім'єю. / Упор. Зайцевська З.Г., К.: Веселка, 2000. – 68 с.
49. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
50. Харабед К.В. Преступность и наркотизм. – М.: Юридическая литература, 1996. – 44 с.

51. Холман А.М. Методы оценки семьи. Инструментарий для понимания и интервенций / Пер. с англ. – Запорожье: ДХФ, ЗГУ. – 2000. – 186 с.
52. Хрупа М., Вінс О. Кримінологічне поняття наркобізнесу // Право України. – 1993. – №4. – С. 25–27.
53. Черепанов В.С. Теоретические основы педагогической экспертизы: Дис. д-ра пед. наук: 13.00.01 – Глазов, 1990. – 436 с.
54. Черепанов В.С. Экспертные оценки в педагогических исследованиях. – М.: Педагогика, 1998. – 150 с.
55. Шадриков В.Д. Диагностика способностей и личностных черт учащихся в учебной деятельности. – Саратов, 1989. – 320 с.
56. Шамова Т.И. и др. Управление образовательными системами: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Т.И. Шамова, Т.М. Давыденко, Г.Н. Шибанова; Под. ред. Т.И. Шамовой. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 384 с.
57. Шардлоу С. Навыки социальной работы // Что такое социальная работа. – Амстердам – Киев, 1996. – С. 9.
58. Швалб Ю.М. Психологічна оцінка в інноваційній системі освіти // Творча спадщина Г.С. Костюка. – К.: РННЦ „ДВІНІТ”, 2000. – С. 207–208.
59. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности. – 2-е изд. – М.: Гуманист. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 512 с.
60. Школа сімейного виховання. Посібник для батьків дошкільнят та соціальних педагогів. / Під загальною редакцією: Г. Лактіонової, І. Зверєвої, С. Чердиченко. – К.: Веселка, 2002. – 108 с.
61. Шость Н.В. Енциклопедія права для кожної сім'ї. – Харків: Константа, 1995. – Т. 2. – С. 65–69.
62. Экспертные оценки в социологических исследованиях / Крымский С.Б., Жилен Б.Б., Паннотто В.И., Бевзенко Л.Д. и др. – К.: Наукова думка, 2005. – 318 с.
63. Элти Дж., Нумбс М. Экспертные системы: концепции и примеры: Пер. с

- англ. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 191 с.
64. Энциклопедия социальной работы. В 3-х т. – М.: Центр обще-чел. ценностей, 1993. – Т. 1. – С. 231–234.
65. Яковенко В.Б. Введение в инновационные технологии. – 2-е изд. – К.: Изд-во Европейского ун-та, 2002. – 134 с.
66. Якубова Ю.М. Антонова–Турченко О.Г. Проблемні сім'ї: діти і батьки.
67. Яркіна-Смирнова Е. Профессиональная этика социальной работы: Учебник. – М., Ключ-с, 1998. – С. 96.
68. Ясвин В.А. Психологическое моделирование образовательной среды // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, №4. – С. 79–88.
69. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2004.– 679 с.
70. Elliot Stephen N. Educational Psychology: Effective Teaching, Effective Learning, Third Edition, Mc Grow-hill higher Education, the USA, 2000.– 631p.
71. Lippitt Fordon L. Organizational Renewal A Holistic Approach to Organizational Development, Second Edition, Printice -Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, the USA, 2002.– 418 p.
72. Maslow Abraham H. Motivation and personality. – New York, Harpen & Rom, 1970. – 396 p. Slavin R. When does cooperative learning increase student achievement? // Psychol. Bull, 1983. – V. 94. – №3. – P. 429–446.
73. Stefik M., Aikins J., Balzer R., Beniot J., Binnbaum L., Haues-Roth F., Saeerdoti E. The Organization of Expert Systems: A. Prescriptive Tutorial. Rescarch Report VLST-82-1, 1999. – 297 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Сімейний кодекс України, законодавчі акти України, ратифіковані міжнародні документи, встановлюють такий перелік прав членів сім'ї у родині:

1. Права подружні:

- на шлюб (по досягненню шлюбного віку);
- на інформацію про стан здоров'я майбутнього чоловіка (дружини); на медичне обстеження для одержання такої інформації; на таємницю результатів обстеження;
- на вибір чи зміну прізвища при реєстрації шлюбу;
- на відмову від шлюбу;
- на визнання шлюбу недійсним;
- на материнство, батьківство;
- на повагу до своєї індивідуальності;
- на фізичний і духовний розвиток;
- на розподіл обов'язків і спільне рішення питань життя сім'ї;
- на особисту свободу;
- на особисту приватну власність;
- на плоди та прибутки від речей, які є особистою приватною власністю;
- на спільну власність подружжя;
- на утримання одного із членів подружжя;
- на одержання позик, закладів під нерухоме майно та ін. форми фінансового кредиту;
- на укладання шлюбної угоди;
- на припинення шлюбу;
- на відновлення шлюбу;
- на встановлення режиму окремого проживання членів подружжя;

- на всиновлення дитини без згоди іншого члена подружжя (у випадку їх окремого проживання).

2. Права матері та батька у сім'ї щодо дітей:

- на визначення походження дитини;
- на батьківство;
- на материнство: визнання материнства як соціальної функції;
- на рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини;
- на визначення імені, по-батькові, прізвища дитини;
- на особисте виховання дитини;
- на вибір освіти для своїх малолітніх дітей; у т.ч. закладу освіти, форми навчання;
- на особливе піклування і допомогу з боку держави щодо материнства і дитинства;
- на свободу забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань;
- на спілкування з дитиною;
- на захист і самозахист дитини (у т.ч. повнолітньої) в різних установах та організаціях (освітніх, медичних та інших установах);
- на спільне розв'язання питань щодо виховання дітей; на укладання угоди про здійснення батьківських прав і виконання обов'язків тим із батьків, який мешкає окремо від дитини;
- на забезпечення таємниці всиновлення; на відміну всиновлення;
- на визначення місця проживання дитини;
- на відновлення батьківських прав;
- на власність (яка не призначена для розвитку, виховання і навчання дитини).

3. Права дітей щодо батьків:

- на рівність прав і обов'язків стосовно батьків (опікунів);

- на відповідне батьківське виховання, проживання і догляд у сім'ї;
- на спілкування з батьками;
- на зміну прізвища (за згодою дитини з 7 років);
- на врахування їх думки при розв'язанні питань, які стосуються їх життя;
- на власність на речі, які призначені для їх розвитку, навчання, виховання;
- на спільну власність з батьками;
- на всиновлення за їх згодою;
- на таємницю всиновлення (у т.ч. від самих дітей), одержання з 14 років інформації щодо свого всиновлення;
- на проживання в сім'ї опікуна чи піклувальника, на піклування з його боку; забезпечення умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до людської гідності дитини; на захист від зловживання з боку опікуна чи піклувальника;
- на згоду (якщо дитина може її виразити) щодо проживання у сім'ї патронатного вихователя; на відмову (з 14 років) від проживання в такій сім'ї;
- на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку;
- на таємницю кореспонденції та невтручання в особисте життя;
- на інформацію (у т.ч. про себе, сім'ю);
- на користування рідною мовою, на творчість, релігію і виконання її обрядів;
- на захист від економічної і соціальної експлуатації, усіх форм фізичного і психологічного насильства, образи, зловживань, відсутності піклування, недбалого чи брутального ставлення, сексуальних зловживань з боку батьків чи осіб, що їх замінюють;
- на висловлювання власних поглядів.

4. Права інших членів сім'ї та родичів.

4.1. Бабки, діда, прабабки, прадіда на:

- на виховання онуків, правнуків;
- на захист і самозахист онуків.

4.2. Братів, сестер на:

- спілкування;
- виховання своїх неповнолітніх братів і сестер, незалежно від місця їх проживання.

4.3. Мачухи, вітчима:

- брати участь у вихованні пасинка, падчерці.

4.4. Особи, яка взяла у свою сім'ю дитину:

- на її виховання і захист.

4.5. Сестри, брата, мачухи, вітчима та інших членів сім'ї:

- на захист дітей;
- на зміну обставин та умов життя з урахуванням моральних вимог суспільства;
- на вибір рішення щодо характеру своєї життєдіяльності, задоволення потреб з урахуванням норм суспільства;
- на розвиток своїх прав, співпрацю з навколишнім середовищем для виконання своїх функцій, розв'язання проблем, реалізації прав;
- на визначення мети життєдіяльності та організацію спільної діяльності для її досягнення;
- на власні цінності, традиції, спосіб життя та їх пропагування за власною ініціативою;
- на вибір режиму життя в сім'ї.

ДОДАТОК Б

1. Комунікативні вміння:

Батьки:

- вміння точно формулювати і висловлювати свої думки доступною дітям мовою, орієнтуватися у спілкуванні на їх реакцію, користуватися риторичним інструментарієм (художньою виразністю, аргументацією, паузою, наочністю, ефектами релаксації, квантового викиду інформації, перших фраз, візуального іміджу);
- вміння активно слухати дітей (нерефлексивне слухання, з'ясування, перефразування, здійснення резюме, відбиття почуттів);
- спілкування на основі емпатії (використання "Ти-висловлювань");
- правильний вибір дистанції спілкування в залежності від мети спілкування;
- правильний вибір положення тіла для розмови;
- відмова у спілкуванні від позиції батька, спілкування на суб'єкт - суб'єктних засадах (дорослий - дорослий);
- ініціювання зусиль та їх спрямування на подолання психологічних бар'єрів спілкування (негативні установки на базі попереднього досвіду, невідповідність інтересів, цілей тощо); емоційних бар'єрів (невідповідність настроїв, подолання негативних емоцій, які деформують сприйняття); гностичних бар'єрів (використання доказової мови, чітких, коротких речень, зниження темпу мови);
- вміння готуватися до розмови (який результат я хочу одержати? Якими аргументами довести його необхідність? Як зацікавити, з чого почати розмову? Як виглядати, де говорити, в який час? Які спільні є цілі, інтереси? На які можливі знання можна спиратися?);
- вміння зацікавити розмовою (використання різних компліментів, апелювання до самостійності, дорослості, звернення по імені, до тем, які цікавлять дітей, почуттів, взаємної вигоди, успіхів дітей, їх досягнень, показ перспективи, посилення на приклад членів референтної для дитини групи,

використання проблемних запитань тощо);

- вміння керувати спілкуванням (використання інформаційних, дзеркальних, естафетних, опосередкованих і прямих питань, питань "чому", різних методів аргументації і фундаментального порівняння двобічної аргументації, зниженого темпу, позитивних відповідей, бумеранга, "так, але...", питань-капканів);

- вміння домовлятися на основі раціонального підходу (в куті зору — проблема, а не стосунки і не учасники);

- вміння критикувати та приймати критику; вміння висловлювати свої проблеми, бажання;

- вміння виявити емпатію;

- вміння виявити у розмові потреби, спонукати до висловлювання проблем, зберігати конфіденційність до них;

- вміння переконувати, розв'язувати конфлікти, загасити сварку, переключити увагу в розмові;

- вміння здійснювати аналіз спілкування (що допомагало, а що не сприяло досягненню результатів? Які докази спрацьовували і чому? Що можна використати в майбутньому? Від чого слід відмовитися? Де слід переглянути свої позиції і погляди і чому? Якої інформації було замало? Що нового дізналися про дитину? Чи були ви об'єктивними? тощо);

- вміння демократично спілкуватися (спонукати до висловлювання, використовувати "Ти-твердження", відмовитися від критики ідей, спонукання до їх аналізу тощо);

- вміння захищатися від маніпуляції дітей (пасивно, активно);

- вміння впливати на дітей різними способами (активно, пасивно, поєднуючи ці способи);

- вміння керувати конфліктами (розділяти і аналізувати причину і привід конфлікту, конфліктну ситуацію, діяти на основі взаємних інтересів, а не позицій, рівноваги, а не емоцій; змінювати конфліктну ситуацію, знижувати емоційне напруження, усунути привід і причину конфлікту через

перерозподіл прав та обов'язків у сім'ї, досягнення згоди, зміну системи прийняття рішень, традицій, сімейних правил; використання в залежності від конфліктної ситуації і часу на її розв'язання стратегій подолання конфлікту);

- вміння відмовляти (з переконаннями, самоаналізом, навіюванням);
- вміння ефективно впливати як безпосередньо, так і через листи, телефон, тощо;
- вміння поважати іншу точку зору, виявляти толерантність до зовнішності, інтересів, нахилів, орієнтуватися у спілкуванні на почуття, а не на емоції, на позитивне в людині;
- підкреслювати головне в розмові, здійснювати повтор в різних формах. Діти:
 - вміння говорити літературною мовою;
 - вміння слухати інших і розуміти їх, користуватися довільною увагою, зосереджуватись на суттєвому, а не на зовнішньому;
 - вміти планувати спілкування, здійснювати його самоаналіз;
 - вміння доводити свою думку, висловлювати потреби, інтереси, узгоджувати їх з потребам, інтересами та цілями інших;
 - вміння стримувати свої емоції у спілкуванні, спиратися на свої права.

2. Прийняття рішень і критичне мислення:

- вміння виявляти нахили, потреби, проблеми дітей; користуватися різними емпіричними методами педагогічних досліджень (спостереження, бесіди, інтерв'ю, аналіз продуктів дитячої праці і творчості тощо);
- вміння прогнозувати розвиток подій, здійснювати їх об'єктивний аналіз, оцінювати їх наслідки для членів сім'ї, сім'ї в цілому;
- вміння знаходити різні варіанти рішень сімейних проблем, визначати стратегічні, тактичні цілі; формулювати довгочасні, середні за часом, короткотермінові завдання для сім'ї та окремих її членів, враховуючи

можливості для розв'язання проблем, досвід, можливі труднощі; володіння різними методами аналізу рішень (структурним, причинно-наслідковим, історичним, морфологічним тощо), їх оцінки (класифікація пропозицій, аналіз плану, "аналіз ризику", ранжування пропозицій, порівняння тощо);

- вміння виявляти головне;
- вміння планувати;
- вміння бачити недоліки в своїх діях та діях інших;
- вміння розуміти та адекватно реагувати на вчинки інших;
- організація прийняття рішень різними способами в різних ситуаціях;
- вміння ідентифікації правильності інформації, визначення достовірності інформації та її джерел, аналізу інформації (фільтрації, відсічки, агрегації, аналіз слабких місць);
- вміння брати на себе відповідальність за свої вчинки і рішення; в окремих ситуаціях — вирішувати за сім'ю;
- вміння здійснювати розв'язання проблеми нестандартними (евристичними) методами;
- вміння розподіляти обов'язки;
- вміння спільно виробляти і виконувати рішення, відмовившись від тендерних стереотипів, керуючись власною моделлю сімейного життя і інтересами, цілями сім'ї і кожного її члена;
- вміння аналізувати і враховувати можливості свого впливу на інших членів сім'ї, наслідки розв'язання проблеми для інших членів сім'ї;
- вміння поважати рішення іншого, право іншого на самореалізацію, на власні думки, емоції, поведінку та її самооцінку; прийняття рішення про свої проблеми;
- вміння не зважувати на те, як до вас ставляться інші, робити помилки, але й відповідати за них, свою поведінку;
- вміння жити за своїми цінностями і виробляти спільні сімейні цінності;

- вміння передбачати реакцію партнера /партнерки на запропонований варіант розв'язання проблеми;
- вміння усвідомлювати свої проблеми і потреби і відділяти їх від проблем і потреб іншого члена сім'ї, але враховувати їх у плануванні сімейного життя;
- вміння наполягати на своїй участі у розв'язанні спільної проблеми, чи запросити до спільного прийняття рішення;
- вміння сформулювати очікувані результати, дійти згоди щодо шляхів їх досягнення, розподілу відповідальності, функцій, термінів виконання плану;
- вміння конструктивно критикувати запропоновані рішення (обирати об'єктивні критерії, діяти конкретно, спиратися на позитивне), оцінити рішення й проаналізувати його з різних боків.

Діти:

- вміння ставити питання до дорослих з проблемами, яка їх турбує;
- вміння співвідносити свої бажання і можливості, а також можливості сім'ї;
- вміння формулювати проблему, цілі, узгоджувати свої цілі з цілями інших членів сім'ї;
- вміння пропонувати своє розв'язання, бачення сімейної проблеми, обґрунтувати свої рішення з огляду на інтереси інших;
- вміння взяти на себе відповідальність за запропоноване рішення;
- вміння виділяти головне в сімейному житті, в розмові, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями у сім'ї і розв'язанням сімейних проблем.

3. Майстерність управління:

Батьки:

- вміння спрямувати себе та інших членів сім'ї на позитивні зміни

(власним прикладом, переконанням, навіюванням тощо);

- виховувати дітей;
- вміння добиватися довіри і зберігати конфіденційність;
- створювати умови в сім'ї для розвитку дітей;
- вміння керувати емоціями, почуттями, мімікою, пантомімікою, голосом, своїм настроєм;
- захищати права дитини в сім'ї, мікросередовищі;
- вміння організувати свій час, настрій, дії та час, настрій, дії інших;
- вміння пробачати;
- вміння організувати сімейне дозвілля;
- вміння виявити готовність до взаємодії;
- вміння самоконтролю поведінки;
- вміння об'єктивно оцінювати себе та інших;
- доглядати за дітьми;
- вміння користуватися батьківським авторитетом, підтримувати його, не підкоряючи дітей;
- вміння позитивно мислити;
- вміння брати на себе відповідальність за всіх у важкий час, розподіляти обов'язки, спонукати дітей до виявлення активності і самостійності; створювати для цього умови;
- вміння відділяти бажання і проблеми дітей від власних, жити своїм життям, пам'ятаючи свої обов'язки щодо дітей;
- вміння прийти на допомогу, коли дитині це потрібно;
- вміння керувати своїми емоціями, зважувати на тендерні відмінності у їх вияві і розумінні;
- вміння поважати себе, усвідомлювати власні потреби і знаходити самостійні шляхи їх задоволення, уникаючи перекладу відповідальності на інші плечі і маніпуляцій;
- вміння здійснити опір насильству і створити умови для його запо-

бігання своєю невіктимною поведінкою; уникати конфліктів;

- вміння організувати свій час, діяльність, самореалізуватися, знайти собі власні інтереси;

- вміння поєднувати сімейні і професійні справи;

- вміння релаксації;

- мати позитивні настанови щодо себе і партнера/партнерки, довіра;

- вміння захищати свої права у сім'ї, виконувати свою роль, обов'язки;

- вміння здійснювати самооцінку своєї особистості і на цій основі займатися самовдосконаленням;

- вміння здійснювати самоконтроль за своєю зовнішністю, звичками, діяльністю, мовою;

- вміння виявляти свої почуття;

- вміння не звинувачувати, а змінювати ситуацію;

- вміння поважати і любити інших та себе такими, якими Ви є, усвідомити свою цінність, неповторність;

- вміння виявляти вимогливість;

- вміння долати страх, емоційне напруження;

- вміння дотримуватися сімейних правил, дисципліни, режиму;

- вміння досягати поставлених цілей, і виявляти водночас гнучкість у сімейних стосунках.

Діти:

- вміння стримувати емоції, керуватися своїми правилами, обов'язками у сімейному житті;

- вміння позитивно мислити;

- вміння виявляти свою активність і самостійність, здійснювати об'єктивну самооцінку особистості, самоконтроль діяльності;

- вміння допомогти батькам пережити скрутні хвилини, виявити співчуття;

- вміння захищати свої права у сім'ї;
- вміння організувати своє навчання і вільний час, займатися самовихованням.

Додаток В

ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ
НЕБЛАГОПОЛУЧНОЇ СІМ'Ї

1. Основна мета та завдання програми

Програма соціального супроводу неблагополучної сім'ї ставить за мету захист її прав у суспільстві і прав членів сім'ї в родині для стабілізації стану сім'ї в суспільстві, сімейних стосунків : відновлення її функцій і, по-можливості, структури, розвиток кожного її члена через самореалізацію, самовизначення, самовдосконалення як необхідні умови удосконалення життєдіяльності сім'ї.

Завдання програми :

1. Виявлення причини неблагополуччя сім'ї і створення основ для їх подолання в залежності від умов і обставин життя сім'ї.
2. Організація і здійснення соціального супроводу неблагополучної сім'ї;
 - ознайомлення сім'ї та її членів з їхніми правами та обов'язками в суспільстві та сім'ї, допомога в реалізації прав та виконанні обов'язків;
 - попередження проявів аморальної протиправної поведінки сім'ї та окремих її членів, рецидивів, якщо такі випадки вже спостерігалися;
 - надання різних видів допомоги , створення умов для виконання сім'єю своїх функцій у суспільстві;
 - залучення сім'ї до традицій українського народу, розвитку родинно-побутової культури;
 - стабілізація і корекція внутрішньосімейних стосунків, стосунків сім'ї з мікросередовищем та макросередовищем;
 - соціальна допомога сім'ям з порушеною структурою в адаптації до життя в нових, більш складних умовах;
 - створення умов для підвищення активності неблагополучних

сімей у подоланні їхнього неблагополуччя власними силами для відволікання сімей від аморальної та протиправної поведінки, спрямування сил на позитивні зміни в сімейній політиці та власному житті;

- аналіз, оцінка, та корекція супроводу неблагополучної сім'ї.

3. Організація і здійснення соціально-психологічного супроводу неблагополучної сім'ї щодо підвищення рівня педагогічних знань у вихованні дітей:

- забезпечення необхідних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей;

- забезпечення соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності;

- забезпечення зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи, рівності.

3. Підготовка соціальних працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і волонтерів до роботи з неблагополучною сім'єю, співпраці з іншими суб'єктами - партнерами соціального супроводу.

Об'єкт соціального супроводу : неблагополучної сім'ї, їхні проблеми, протиріччя, труднощі.

Предмет соціального супроводу : особливості соціальної роботи в системі центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з неблагополучною сім'єю і членами такої родини (зміст, форми, методи, критерії її ефективності, методи і форми контролю за ефективністю соціальної роботи з неблагополучною сім'єю, методи вивчення сімейного неблагополуччя, етика соціального працівника при роботі з такою сім'єю).

2. Об'єкти та суб'єкти соціальної роботи з неблагополучними асоціальними сім'ями.

1. Об'єкти соціальної роботи з неблагополучними сім'ями:

- неповні сім'ї;
- сім'ї з неповнолітніми батьками;
- студентські сім'ї;
- позашлюбні сім'ї;
- повторношлюбні сім'ї;
- сім'ї з непрацездатними або хронічно хворими батьками чи дитиною-інвалідом;
- багатодітні сім'ї, які мають труднощі в реалізації своїх функцій, стосунках у сім'ї;
- сім'ї, де члени сім'ї - алкоголіки, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя;
- сім'ї, де існує насильство щодо членів сім'ї;
- сім'ї випускників інтернатів сім'ї сиріт; конфліктні сім'ї;
- сім'ї безробітних та малозабезпечених батьків;
- бездітні сім'ї, які прагнуть мати дітей;
- сім'ї з низьким культурним рівнем батьків;
- сім'ї з дітьми, які мають особливі потреби;
- сім'ї з дисгармонійними стосунками подружжя (психологічними, психо-фізіологічними, соціально-культурними).

2. Суб'єкти соціальної роботи і неблагополучними сім'ями :

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- спеціалізовані служби (телефони " Довіри", психологічні служби);
- волонтери центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

3. База для здійснення соціального супроводу :

- центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді "Родинний дім"

- школи, інтернати, бібліотеки;
- за згодою сім'ї-місце проживання сім'ї;
- лікарні, амбулаторії, фельшерсько-акушерські пункти, поліклініки;
- позашкільні заклади освіти (будинки творчості школярів, оздоровчі табори);
- консультативний пункт при пологовому будинку.

3. Методи та форми роботи і неблагополучною асоціальною сім'єю.

Методи соціальної роботи з неблагополучною сім'єю:

- **соціально - економічні:** - натуральна та грошова допомога, пільги, одночасні виплати та компенсації, патронаж;
- **загальнонаукові:** - аналіз, синтез, спостереження, опитування;
- **організаційно-розпорядчі :** - регламентування, контроль і перевірка виконання критичних та самокритичних зауважень;
- **соціально-педагогічні:** - інформування, перспективи, перенавчання, заохочення, ситуації вибору, аналіз продуктів творчої діяльності, бесіда навіювання, контракт;
- **соціально-психологічні:** - сімейна терапія, тестування, психотерапія, арт-терапія зміна ролі, зміна підходу.

Форми соціальної роботи з неблагополучною сім'єю:

- **за складом і кількістю учасників:**
- індивідуальні (з окремою сім'єю чи членом сім'ї);
 - групові (з гетеро- чи гомогенними групами сімей чи окремими членами кількох сімей):
- масові (із значною кількістю сімей або членів сімей):

- **за тривалістю:**
- одноразові заходи (акції, свята):
- постійно діючі (консультпункти):
- «пульсуючі» (діючі за потребою, щоб зняти загострення проблеми).

4. Термін реалізації програми

Програма розрахована на 2012-2013 рр.

1. Інформаційно-підготовчий етап - перших півроку

- створення банку даних про кількість неблагополучних сімей району, причини неблагополуччя;
 - визначення партнерів у реалізації програми та проведення нарад з координації спільних дій, укладення угод про спільну діяльність;
 - інформування населення з партнерів про мету та завдання програми. виявлення потенційно неблагополучних сімей;
 - підготовка фахівців центру соціальних служб для сім'ї дітей та молоді до здійснення програми;

2. Основний етап - 2012-2013 рр.

- здійснення соціального супроводу з різними категоріями сімей;
- систематична підготовка спеціалістів районного центру соціальних служб для сім'ї дітей та молоді, які беруть участь у реалізації програми;
- спільна діяльність з організаціями-партнерами з подолання причин і наслідків неблагополуччя в сім'ї.

3. Заключний етап - останні три місяці

- підведення підсумків роботи;
- підготовка звіту та пропозицій за результатами реалізації програми.

5. Джерела фінансування програми

Фінансування програми здійснюється за рахунок коштів місцевого бюджету, спонсорських коштів, добровільних внесків юридичних і фізичних осіб та інших джерел, не заборонених законодавством.

6. Прогнозовані результати виконання програми

Реалізація програми передбачає:

- створення умов для зменшення та подолання причин і наслідків сімейного неблагополуччя, стабілізації і розвитку сім'ї, відновлення і підвищення її соціального потенціалу;

- надання соціальної, педагогічної, психологічної, медичної, юридичної,

- економічної допомоги сім'ям для успішного виконання ними своїх функцій і обов'язків, поліпшення внутрішньосімейних стосунків, адаптації сім'ї до нових умов життя;

- здійснення соціального захисту функціонально неспроможних сімей.

ДОДАТОК Д

Анкета для батьків

Запрошуємо Вас взяти участь в опитуванні, яке проводиться з метою вивчення ставлення батьків до виховного процесу дітей в сім'ї.

Анкетування анонімне, одержана інформація буде використана тільки з науковою метою.

1. Ваша стать:

а) чол.; б) жін.

2. Стаж сімейного життя:

а) до 10 років; б) 10 – 19 р.; в) 20 років і більше.

3. Чи часто ви читаєте літературу, присвячену проблемам виховання та розвитку дитини?

а) так; б) зрідка; в) ні, не читаю.

5. Чи вчите ви своїх дітей культурі міжособистісного спілкування?

а) так, систематично; б) намагаюсь, але не виходить; в) рідко, від випадку до випадку; г) ні, тому що не знаю, що казати.

6. Чи впливає рівень освіти батьків, на Вашу думку, на внутрішньосімейні стосунки?

а) так; б) ні.

7. Яким методам Ви надаєте перевагу у вихованні своїх дітей?

а) заохочення; б) особистий приклад; в) повчання; г) покарання; д) контроль.

8. Чи спілкуєтесь Ви з дітьми у демократичному стилі?

а) так; б) ні; в) інколи.

9. Чи захищаєте Ви право дитини у мікросередовищі, сім'ї?

а) так; б) ні; в) не завжди.

10. Чи створюєте Ви для дитини в сім'ї рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку?

а) так; б) ні; в) не зовсім.

11. Чи вмiєте Ви враховувати думки членiв сiм'ї i дiтей?

а) так; б) ні; в) частково.

12. Чи вмiєте Ви поважати людську гiднiсть дитини?

а) так; б) ні; в) частково.

13. Чи вмiєте Ви стримувати себе i не втручатися в особисте життя дитини?

а) так; б) ні; в) частково.

14. Чи вмiєте Ви попереджувати i розв'язувати спiльно конфлiкти?

а) так; б) ні; в) частково.

15. Чи вiдчуваєте Ви обмеженiсть знань в сферi виховання власної дитини?

а) так; б) ні.

16. До кого Ви звернетесь за порадою в разi виникнення проблеми в сферi сiмейного виховання та взаєностосункiв з дитиною?

а) до соцiального педагога; б) до психолога; в) до класного керiвника;
г) сам вiрiшу свої проблеми.

17. Вашi пропозицiї i побажання щодо даної проблеми.

ДОДАТОК Д
Анкета для дітей

Запрошуємо Вас взяти участь в опитуванні, яке проводиться з метою вивчення ставлення батьків до виховного процесу дітей в сім'ї.

Анкетування анонімне, одержана інформація буде використана тільки з науковою метою.

1. Ваша стать:

а) чол.; б) жін.

2. Чи є для Вас прикладом наслідування подружжя Ваших батьків?

а) так; б) ні; в) не зовсім; г) дивлячись в яких випадках.

3. Які стосунки існують між Вами і Вашими батьками?

а) дружні; б) дуже дружні; в) погані; г) напружені.

4. Чи обговорюєте Ви зі своїми батьками питання, які є важливими для Вас?

а) так; б) ні; в) дуже рідко; г) часто.

5. Чию сторону Ви приймаєте, коли батьки конфліктують?

а) сторону батька; б) сторону матері; в) нічию .

6. Чи цікавляться Ваші батьки Вашими мріями, бажаннями та потребами?

а) так; б) ні; в) дуже рідко.

7. Чи існує контроль за Вашою поведінкою з боку батьків?

а) так, постійно; б) абсолютно відсутній; в) час від часу; г) дуже рідко.

8. Чи враховують Вашу думку батьки при розв'язанні проблем в сім'ї?

а) так; б) ні; в) інколи.

9. Чи розв'язують батьки Ваші проблеми у стосунках з однолітками у школі, гуртку, дворі, таборі?

а) так; б) ні; в) інколи.

10. Чи вмієте Ви сказати “ні” батькам, якщо це протирачить Вашим потребам, інтересам, шкодить Вашому здоров'ю?

а) так; б) ні; в) інколи.

11. Чи були випадки, коли Ви доводили батькам свою думку щодо Вашого розвитку, навчання і виховання?

а) так; б) ні; в) інколи.

12. Яким методам виховання надають перевагу Ваші батьки?

а) заохочення; б) особистий приклад; в) повчання; г) покарання;
д) контроль.

а) так; б) ні; в) інколи.

16. Ваші пропозиції і побажання щодо даної проблеми?